

Centrum pro ekonomiku a politiku

John Stuart Mill

Dvě stě let od narození

Sborník textů

*Miloslav Bednář, Robert Holman
Marek Loužek, Vladimír Čechák
Ilona Bažantová*

Marek Loužek (ed.)

č. 53/2006

cep
CENTRUM

PRO EKONOMIKU A POLITIKU

Obsah

Předmluva Václava Klause 7

A. Texty ze semináře „Dvě stě let od narození J. S. Milla“ (14. června 2006)

Miloslav Bednář: Spravedlnost, svoboda a krize Evropy
u Johna Stuarta Milla 11
Robert Holman: Poslední klasický politický ekonom 21
Marek Loužek: John Stuart Mill – klasik liberalismu 27

B. Doplnkové texty

Vladimír Čechák: Filozoficko-metodologické aspekty
v díle Johna Stuarta Milla 43
Ilona Bažantová: Reflexe myšlenek J. S. Milla
českými národohospodáři 55

C. Přílohy – výňatky z díla

John Stuart Mill: Ideální formou vlády
je vláda zastupitelská 71
John Stuart Mill: Námitky socialistů
vůči současnému společenskému řádu 87
John Stuart Mill: O individualitě jakožto o jednom
prameni blahobytu 99

Vydává CEP – Centrum pro ekonomiku a politiku
Politických vězňů 10, 110 00 Praha 1
www.cepin.cz
tel. a fax: 222 192 406
e-mail: cep@cepin.cz
Editor: PhDr. Ing. Marek Loužek, Ph.D.
Sazba: Vladimír Vyskočil – KORŠACH
Tisk: PBtisk Příbram
Vydání první

ISBN 80-86547-57-4

Ekonomika, právo, politika č. 53/2006
ISSN 1213-3299

Předmluva

Dvě stě let od narození Johna Stuarta Milla, které uplynuly letos v květnu, byly příležitostí připomenout autora, kterého důvěrně znají nejen ekonomové, ale i filozofové a političtí teoretici. A protože v červnu uplynulo sto sedmdesát let od smrti Jamese Milla, otce Johna Stuarta, nemohli jsme nechat tato kulatá výročí bez povšimnutí. Centrum pro ekonomiku a politiku proto nabízí čtenářům nový sborník č. 53/2006.

V části A uveřejňujeme texty ze semináře „Dvě stě let od narození J. S. Milla“ ze dne 14. června 2006. **Miloslav Bednář** z Filozofického ústavu Akademie věd ČR analyzuje pojetí spravedlnosti, svobody a krize Evropy u Johna Stuarta Milla. Profesor Vysoké školy ekonomické **Robert Holman** vykládá Milla jako posledního klasického politického ekonomu. **Marek Loužek** z Centra pro ekonomiku a politiku interpretuje J. S. Milla jako klasika liberalismu.

V části B rádi uveřejňujeme esej profesora **Vladimíra Čecháka** z Vysoké školy finanční a správní, který se zabývá filozoficko-metodologickými aspekty díla Johna Stuarta Milla. **Ilona Bažantová** z Právnické fakulty Univerzity Karlovy rozebírá odraz J. S. Milla v českém ekonomickém myšlení.

V části C přetiskujeme slavné úryvky z díla Johna Stuarta Milla. Jde jednak o kapitolu z „Úvah o vládě ústavní“ o zastupitelské demokracii jako nejlepší formě vlády. Zařazujeme i o kapitolu z úvah o socialismu, v níž Mill rozebírá námitky socialistů proti současnému společenskému řádu. Nechybí ani třetí kapitola známého eseje „O svobodě“, kde autor vykládá individualitu jako hlavní pramen blahobytu.

Debata, nakolik je dílo Johna Stuarta Milla konzistentní, bude zřejmě dále pokračovat. Rozmanitost díla se projevuje i v odlišných příspěvcích v tomto sborníku. Na jednom bychom se však shodnout mohli. John Stuart Mill je velkým teoretikem liberální demokracie, která v 19. století ještě nebyla vůbec samozřejmá. V tomto smyslu má co říci i dnešnímu člověku. Měli bychom jej pozorně číst.

*Václav Klaus
V Praze, 7. září 2006*

A.

*Texty ze semináře
„Dvě stě let od narození
Johna Stuarta Milla“*

(14. června 2006)

Spravedlnost, svoboda a krize Evropy u J. S. Milla

Miloslav Bednář

Filozofický ústav Akademie věd ČR

John Stuart Mill je jedním z nejvýznamnějších myslitelských postav anglosaského liberalismu. Určující vliv na jeho filozofickou orientaci měl britský empirismus a politická filozofie Johna Locka a pozdější, z této tradice čerpající utilitarismus Jeremy Benthama. Patrný účinek na Millovo myšlení měla veškerá dosavadní filozofická tradice, včetně prvořadých německých myslitelských postav Immanuela Kanta a Wilhelma von Humboldta, nebo významného francouzského politického filozofa Alexise de Tocquevilla, jenž svým dílem závažně zasáhl rovněž do české filozofie politiky.

Utilitarismus jako východisko

Příspěvek Johna Stuarda Milla k tradičnímu a setrvalému filozofickému zkoumání spravedlnosti a svobody nepochybně zařazuje jeho autora do okruhu prvořadých myslitelů, jakými byli Platón, Aristotelés, Locke a Kant. Millovy precizní úvahy na téma spravedlnosti a svobody vytríbeným způsobem uchopují v zásadě *neměnnou* podstatu fenoménů spravedlnosti a svobody, a proto budou sotva moci podlehnout relativizujícímu účinku dějin.

V pojednání o utilitarismu¹ Mill vymezuje spravedlnost jako „určité morální požadavky, jež mají ve svém celku vyšší postavení na stupnici společenské užitečnosti, a jsou tudíž svrchovanějším způsobem závazné než jakékoliv jiné.“² Mill ke své definici spravedlnosti dospěl částečnou polemikou s Kantem. Britský filozof Kantovu morální filozofii doplňuje o komplementární sociologický důraz. Konstatuje totiž, že „člověk, jehož nelibost je skutečně morálním citem, tj. jenž předem zvažuje, zda je nějaký čin

1) John Stuart Mill: Utilitarianism. In: John Stuart Mill: On Liberty and Other Essays: New York, Oxford University Press 1998, s. 131–201.

2) Mill (1998), s. 200.

proviněním, než si dovolí jej zavrhnout – takový člověk, přestože si asi výslovně neřekne, že se zastává zájmu společnosti, určitě cítí, že prosazuje pravidlo, jež je ku prospěchu druhých, právě tak jako jeho sama. Pokud toto necítí – nahlíží-li čin výhradně co do jeho působení individuálně na sebe samotného – není takový člověk vědomě spravedlivý; nestará se o spravedlnost svých činů. To dokonce přiznávají anti-utilitarističtí moralisté. Když Kant předkládá k úvaze jako základní princip mravnosti zásadu ‚Jednej tak, aby bylo pravidlo jednání přijatelné jako zákon všemi rozumovými bytostmi,‘ pak ve skutečnosti uznává, že obecný zájem lidstva, nebo přinejmenším lidstva bez rozdílu, musí být v mysli jednáčícího během vědomého rozhodování o morálnosti činu. Jinak užívá slova bez významu: neboť to, že dokonce pravidlo naprostého sobectví by *snad* nemohlo být přijato všemi rozumnými bytostmi – že existuje jakákoliv nepřekonatelná překážka v povaze věcí pro jeho přijetí – ani nelze hodnověrně tvrdit. Aby měl Kantův princip nějaký význam, musí smysl, jenž se mu přikládá, být, že máme své jednání utvářet pravidlem, jež by přijaly všechny rozumné bytosti *jako prospěšné jejich společnému zájmu...* Idea spravedlnosti předpokládá dvě věci; pravidlo jednání a cit, který toto pravidlo schvaluje. Pravidlo se musí předpokládat jako společné všemu lidstvu a zaměřené na jeho dobro. Cit je přáním, aby trpěli trestem ti, kdo porušují pravidlo.“³

Milova revize Kantova pojetí mravního zákona tedy zahrnuje dva prvky, vlastně jejich syntézu, resp. podvojnost. Jednak zdůrazňuje nelibost, resp. libost jako subjektivní morální cit, jednak jeho objektivní filozoficko-sociologický zdroj, jež vymezuje jako zájem společnosti, resp. celého lidstva. Mill tak implicitně ze svého sociologicko-empirického induktivního stanoviska upřesňuje, zjemňuje a vytríbuje tradiční filozofické zakotvení pojmu spravedlnosti v doktríně přirozeného práva jako průsečíku podstaty kosmologického, resp. božského a lidského zákonodárství. Děje se tak přesto, že John Stuart Mill klasickou nauku o přirozeném právu pro její ryze deduktivní výkladový rámec nepřijímal.

Takto lze adekvátně porozumět Millově utilitarismu, který vychází z Jeremy Benthama, ale neignoruje ani Kantovo pojetí univerzálně platného mravního zákona. Určující smysl užitečnos-

3) Mill (1998), s. 188.

ti Mill pojímá jako princip největšího štěstí (Greatest Happiness Principle).⁴ K tomu ovšem výslovně zdůrazňuje, že „tento princip je pouhou slovní formou bez racionálního významu, pokud se štěstí jednoho člověka, za předpokladu jeho rovnosti ve stupni (s odpovídající odchylkou co do druhu), neoceňuje přesně natolik jako štěstí druhého. Po splnění těchto podmínek lze pod princip užitečnosti vepsat coby jeho vysvětlení Benthamovo okřídlené rčení ‚oceňovat každého jako jednoho, nikoho více než jako jednoho‘. Stejný nárok každého na štěstí v názoru moralisty a zákonodárce vyžaduje stejný nárok na veškeré prostředky štěstí s výjimkou omezení této mravní zásady nevyhnutelnými podmínkami lidského života a obecným zájmem, do nichž je každé individuum zahrnuto; a tato omezení se mají naprosto jasně vykládat. Jako každá jiná mravní zásada spravedlnosti se ani tato v žádném případě neužívá nebo nepokládá za použitelnou univerzálně; naopak... se přizpůsobuje názorům každého člověka na společenskou účelnost. Ale ať již se pokládá za použitelnou pro jakýkoliv případ, považuje se za příkaz spravedlnosti. O všech lidech se má za to, že mají *právo* na stejné zacházení, pokud nějaké uznávané účelné opatření společnosti nevyžaduje opak. A proto všechny sociální nerovnosti, jež se přestaly pokládat za prospěšné, nezískávají charakter prosté neúčelnosti, nýbrž nespravedlnosti, a jeví se tak tyranskými, že se lidé mají sklon divit, jak se vůbec mohly tolerovat; zapomínajíce, že oni sami možná tolerují jiné nerovnosti podle stejně mylného chápání účelnosti, a jejich náprava by způsobila, že to, co schvalují, by vypadalo stejně nestvůrně jako to, co se naposledy naučili odsuzovat. Celé dějiny společenského zdokonalování byly řadou přechodných fází, kdy jeden zvyk či instituce za druhou postupně přecházely ze stavu domněle prvořadě nutnosti sociální existence do postavení obecně stigmatizované nespravedlnosti a tyranie. Tak tomu bylo s rozlišováním otroků a svobodných, šlechticů a poddaných, patricijů a plebejců; a tak tomu bude a již zčásti je s aristokratiemi barvy pleti, rasy a pohlaví.“⁵

Mill shrnujícím a upřesňujícím způsobem vymezuje svůj pojmový a věcný příspěvek k tradičnímu filozofickému pojetí spravedlnosti v rámci utilitaristické teorie mravů. V první řadě

4) Viz Mill (1998), s. 198.

5) Mill (1998), s. 198–200.

právem zdůrazňuje, že „všechny případy spravedlnosti jsou také případy účelných opatření (expediency): rozdíl je v charakteristickém citu, jenž se pojí se spravedlností narozdíl od účelných opatření. Jestliže tento charakteristický cit byl dostatečně vysvětlen; není-li nikterak nutné pro něj předpokládat jakoukoliv zvláštnost původu; je-li jednoduše přirozeným citem nelibosti, moralizovaným tím, že byl učiněn co do rozsahu stejnorodým s požadavky společenského dobra; a jestliže tento cit nejen existuje, nýbrž má existovat ve všech třídách případů, jimž odpovídá myšlenka spravedlnosti; pak již tato myšlenka není kamenem úrazu utilitaristické etiky. Spravedlnost zůstává vhodným názvem pro jistou společenskou prospěšnost, jež je nekonečně důležitější, a tudíž přesvědčivější a naléhavější, než je jakákoliv jiná jako druh... a jež má proto být, tak jako přirozeně je, střežena citem nejen odlišným ve stupni, nýbrž také druhu; odlišena od slabšího citu, jenž se pojí k pouhé myšlence podpory lidského potěšení či příhodnosti, rovněž definitivnější povahou svých příkazů i přísnějším charakterem svých sankcí.“⁶

Vytríbené pojetí svobody

Millův důraz na cit spravedlnosti na jedné straně nezapře kantovskou inspiraci, a to Kantovým pojetím morálního citu. Kant, výslovně inspirován pojmem morálního smyslu u významného skotského filozofa Francise Hutchesona, morální cit v *Kritice praktického rozumu* přiřazuje citu blaženosti, „protože každý empirický zájem slibuje být určitým příspěvkem k blaženému stavu skrze příjemnost, jež jen něco poskytuje, ať již teď bezprostředně a bez ohledu na výhody, nebo s ohledem na ně.“⁷ Morální cit Kant následně upřesňuje takto: „Abychom chtěli to, k čemu jedině rozum smyslově afikované rozumové bytosti předepisuje povinování, k tomu ovšem náleží schopnost rozumu vštípit *pocit slasti* neboli zalíbení při plnění povinnosti, tudíž kauzalitu rozumu, určovat podle svých principů smyslovost.“⁸

6) Mill (1998), s. 201.

7) Immanuel Kant: *Kritik der praktischen Vernunft*. Lipsko, Reclam 1978, s. 261.

8) Kant (1978), s. 281.

U Kanta je tedy mravní cit výhradně výsledkem kauzality rozumu, jenž lidem *a priori*, tj. obecně a nutně, vštěpuje pocit libosti nad plněním povinnosti. Mill Kantovo zjištění významně doplňuje uvedeným definičním poukazem na povahu mravního citu spravedlnosti coby „jednoduše přirozeného citu nelibosti, moralizovaného tím, že byl učiněn co do rozsahu stejnorodým s požadavky společenského dobra.“⁹ Mill tak Kantovo pojetí mravního citu souběžně zakotvuje v empiricky reálné mravní fakticitě uznávaného dobra společnosti, tedy v konkrétně existujícím fenoménu obecného dobra, jak se v dané společnosti ukazuje. Filozofické pojetí přirozené spravedlnosti takto u Milla (obdobně jako u Aristotela)¹⁰ získává rovněž nezbytnou širší půdu věcně empirické ověřitelnosti.

Nezbytné faktické zakořenění spravedlnosti ve sdíleném mravním citu *společenského dobra jako reálného existujícího základu spravedlnosti v občanském smyslu* má i svou odvrácenou tvář, kterou Mill podrobil soustavné kritice zejména v pojednání „O svobodě“.¹¹ Mill tuto odvrácenou tvář společenského zakotvení spravedlnosti jako mravního citu označuje jako despocii zvyku, jež „je všude pevnou překážkou lidského zdokonalení v neustálém antagonismu k onomu sklonu zacílenému na něco lepšího, než co je obvyklé, což se podle okolností nazývá duchem svobody nebo pokroku či zlepšení. Duch zlepšení není vždy duchem svobody, neboť může usilovat o vnučování zlepšení takovému lidu, jenž si to nepřeje; a duch svobody, jestliže se takovým pokusům staví na odpor, se může místně a dočasně spojit s odpůrci svobody; avšak jediným spolehlivým a trvalým zdrojem zlepšení je svoboda, protože skrze ni existuje tolik nezávislých center zdokonalení, kolik je individuí. Pokrokový princip je nicméně, ať už v podobě lásky ke svobodě nebo zdokonalení, antagonistický k nadvládě Zvyku a zahrnuje přinejmenším emancipaci od onoho jha; a spor mezi oběma utváří hlavní význam dějin lidstva. Větší část světa nemá, řečeno naplno, žádné dějiny, protože despocie zvyku je úplná.“¹²

Svoboda je u Milla v prvé řadě svobodou lidí „jednat podle svých názorů – uskutečňovat je ve svých životech, bez zábrany jak

9) Mill (1978), s. 201.

10) Srv. Aristotelés: *Politika I*, 1253 b37–39: Praha, Oikumené 1999, s. 53.

11) John Stuart Mill: *On Liberty*. In: John Stuart Mill: *On Liberty and Other Essays*: New York, Oxford University Press (1998), s.1–128.

12) Mill (1998), s. 78.

fyzické tak morální od jiných lidí, je-li to na jejich vlastní riziko a nebezpečí. Tato poslední podmínka je ovšem nepostradatelná. Nikdo nepředstírá, že by skutky měly být tak svobodné jako názory. Naopak, dokonce názory ztrácejí svou nedotknutelnost, když okolnosti, za nichž jsou vyřčeny, jsou takové, že jejich vyřčení vytváří pozitivní podnět ke zločinu. Názoru, že obchodníci s obilím způsobují hladovění chudých, nebo že soukromé vlastnictví je loupež, se nemají činit potíže, jestliže pouze obíhá tiskem, ale má být zaslouženě potrestán, je-li ústně hlášen rozčilenému davu shromážděnému před domem obchodníka s obilím, nebo je-li šířen mezi tímž davem formou plakátu. Činy jakéhokoliv druhu, jež bez ospravedlnitelné příčiny škodí druhým, smějí být, a v důležitějších případech naprosto vyžadují, aby byly kontrolovány nepříznivými stanovisky, a je-li to nutné, aktivním obranným zásahem lidí.¹³

Mill ale na druhé straně velice realisticky a rovněž pod zřetelným vlivem Tocquevilla i Comta vzápětí zdůrazňuje, že lidstvo není neomylné, že jeho pravdy jsou většinou polopravdy a že názorová jednota, pokud není výsledkem nejúplnějšího a nejsvobodnějšího srovnání protikladných názorů, není žádoucí. Proto dovozuje, že „rozmanitost není zlo, nýbrž dobro, dokud lidstvo nebude mnohem schopnější než nyní rozpoznat všechny stránky pravdy,“ a že toto „jsou vhodné zásady jednání lidí, neméně než jejich názorů. Tak jako je užitečné, že pokud je lidstvo nedokonalé, měly by být různé názory, právě tak rozdílné by měly být experimenty života.“¹⁴

Proto by mělo být podle Milla „dáno volné pole různosti charakteru, aniž by bylo druhým činěno bezpráví; a prospěšnost různých způsobů života by měla být prakticky vyzkoušena, jestliže si kdokoliv myslí, že je schopen je vyzkoušet. Je zkrátka žádoucí, že by se ve věcech, jež se primárně netýkají druhých, měla prosadit individualita. Kde pravidlem mravního chování není jednotlivcův charakter, nýbrž tradice nebo zvyky druhých lidí, tam chybí jedna ze základních složek lidského štěstí, a sice hlavní složka individuálního a společenského pokroku.“¹⁵

13) Mill (1998), s. 62.

14) Mill (1998), s. 63.

15) Mill (1998), s. 63.

John Stuart Mill konstatuje, že takto pojmově vyřbíbené pojetí *svobody*, jehož komplementarita a zjevná sourodost s Millovou koncepcí *spravedlnosti* je zcela zjevná, představuje nezbytnou podmínku *civilizace, vzdělanosti, výchovy a kultury* vůbec. Mill zjišťuje, že „při prosazování tohoto principu netkví největší potíže, s níž se střetáváme, ve zhodnocení prostředku k uznanému cíli, nýbrž ve lhostejnosti lidí vůbec vůči cíli samotnému. Kdyby se ujalo porozumění, že svobodný vývoj individuality je jednou z vůdčích nezbytností obecného blaha; že není pouze rovnocenným prvkem se vším, co se označuje termíny civilizace, vzdělanost, výchova, kultura, nýbrž je sám nezbytnou částí a podmínkou všech těchto věcí; neexistovalo by nebezpečí, že by svoboda byla podhodnocena, a uspořádání hranic mezi ní a společenskou kontrolou by nepředstavovalo žádnou mimořádnou potíže. Zlem ale je, že běžné způsoby myšlení stěží uznávají, že individuální spontaneita má nějakou skutečnou hodnotu, nebo si zaslouží nějakou úctu kvůli sobě samé. Většina tím, že se spokojí se způsoby lidstva, jaké nyní jsou (neboť je to ona, kdo je činí takovými, jaké jsou), nemůže pochopit, proč by tyto způsoby neměly být dost dobré pro každého; ba co víc, spontaneita nevytváří žádnou část ideálu většiny morálních a společenských reformátorů, nýbrž ti na ni pohlížejí spíše se starostlivostí jako na těžko zvládnutelnou a možná vzbouřeckou brzdu obecného přijetí toho, co si tito reformátoři podle svého soudu myslí, že by pro lidstvo bylo nejlepší.“¹⁶

Varování Evropě

Z takto kritického, filozoficky systémově jemně propracovaného stanoviska Mill posuzuje Evropu své doby, tedy konce 19. století, a zároveň tím neméně prokazatelně předjímá, obdobně jako jím velmi uznávaný Tocqueville, podstatu její nynější závažné a chronické krize. Současná ideologie multikulturalistické politické korektnosti by asi stěží mohla akceptovat Millovu filozoficko-dějinnou charakteristiku evropské krize jako počínštění Evropy.

Mill totiž zjišťuje, že Čiňané „zcela beznadějně uspěli v tom, na čem tak horlivě pracují angličtí filantropové – učinit všechny lidi stejnými, kdy všichni řídí své mravní chování a myšlení

16) Mill (1998), s. 63-64.

týmiž mravními zásadami a pravidly.¹⁷ Pro Evropu své doby pak Mill dochází k závěru, podle něhož je „moderní vládnoucí systém veřejného mínění v neorganizované formě tím, čím je čínský výchovný a politický systém ve formě organizované; a dokud se individualita nebude schopna proti tomuto jařmu prosadit, bude mít Evropa bez ohledu na své vznešené předky a své hlášané křesťanství sklon stát se druhou Čínou.“¹⁸

Mill si tedy klade otázku, co způsobilo, že se Evropa jeho doby od tohoto osudu zatím uchránila, resp. „co učinilo evropskou rodinu národů zdokonalující se, oproti nehybné části světa?“¹⁹ Ve své odpovědi zdůrazňuje, že to u Evropanů nebyla „žádná nadřazená vynikající vlastnost v tom, co pokud existuje, existuje jako účinek, ne jako příčina; nýbrž jejich pozoruhodná rozmanitost charakteru a kultury. Jednotlivci, třídy, národy si byly vzájemně krajně nepodobné: vydaly se po úžasně rozmanitých cestách, z nichž každá vedla k něčemu hodnotnému; a přestože ti, kdo šli rozdílnými cestami byli vůči sobě netolerantní a každý by pokládal za skvělou věc, kdyby mohli být všichni ostatní donuceni jít jeho cestou, jejich pokusy rozdrtit vývoj všech ostatních měly zřídka nějaký trvalý úspěch, a každý časem strpěl přijetí dobra, jež nabízeli druzí.“²⁰ Evropa podle Milla vděčí za svůj progresivní a mnohostranný vývoj výlučně této své charakteristicky rozmanité pluralitě cest.

Mill ale zároveň na druhé straně konstatuje, že v jeho době Evropa „již začíná tuto výsadu vlastnit v povážlivě menší míře. Rozhodně postupuje k čínskému ideálu učinit všechny lidi stejnými.“²¹ Zde se odvolává na první svazek Tocquevillovy po *Demokracii v Americe* druhé nejvýznamnější, dodnes po právu stále vydávané práce *Starý režim a revoluce*²² z roku 1856. Upozorňuje na Tocquevillovo zjištění, jak se tehdejší Francouzi mnohem více podobají jeden druhému ve srovnání s předcházející generací. Mill k tomu dodává, že tatáž poznámka by byla vhodná o Angličanech, a to ve mnohem větší míře. V této souvislosti se odvolává na

17) Mill (1998), s. 80.

18) Mill (1998), s. 80.

19) Mill (1998), s. 80.

20) Mill (1998), s. 80.

21) Mill (1998), s. 80–81.

22) Alexis de Tocqueville: *Starý režim a revoluce*: Praha, Academia 2003.

Wilhelma von Humboldta, jenž zdůrazňoval dvě nutné podmínky lidského vývoje, nezbytné pro vzájemnou odlišnost jednotlivců, a to svobodu a rozmanitost situací.

Mill podotýká, že „druhé z těchto dvou podmínek v této zemi (tj. ve Velké Británii – M.B.) každým dnem ubývá. Poměry, jež obklopují rozdílné třídy a jednotlivce a utvářejí jejich charaktery se sobě den za dnem více podobají. Dříve tomu bylo tak, že odlišná společenská postavení, odlišná sousedství, odlišné živnosti a zaměstnání žily v něčem, co by se dalo nazvat odlišnými světy; v současnosti žijí do značné míry ve světě totožném. Komparativně řečeno, lidé čtou totéž, poslouchají totéž, vidí totéž, chodí na tatáž místa, své naděje a obavy zaměřují na tytéž objekty, mají též práva a svobody a tytéž prostředky jejich prosazování. Byť jsou odlišnosti jejich postavení, jež zbývají, jakkoliv velké, jsou ničím proti těm, jež zmizely. A připodobňování stále pokračuje. Všechny politické změny doby je prosazují, neboť mají sklon k povyšování nízkého a snižování vysokého... Silnějším činitelem, jenž způsobuje obecnou podobnost mezi lidmi, je naprosté prosazení – v této a dalších svobodných zemích – nadvlády veřejného mínění ve státě. Kdy se postupně nivelizují různé vynikající společenské vlastnosti, jež umožnily lidem, kteří se v nich pevně ukotvili, nevěnovat pozornost názoru davu; kdy samotná myšlenka odolávat vůli veřejnosti, je-li skutečně známo, že nějakou vůli má, stále víc a víc mizí z myslí praktických politiků; mizí výskyt společenské podpory nekonformnosti – mizí jakákoliv reálná síla ve společnosti, jež má – sama v opozici k nadvládě velkého množství – zájem vzít pod svou ochranu názory a trendy, jež se neshodují s názory a trendy veřejnosti.“²³

Tato prozíravá analýza krize tehdejší Evropy, jež předvídá dnešní stav Evropy začínající se pozvolna probírat z dlouhodobého kolektivního klamu, Milla dovedla k neméně aktuálně platnému syntetizujícímu závěru. Podle Milla „vytváří kombinace všech těchto příčin tak velké množství vlivů nepřátelských vůči individualitě, že není snadné vidět, jak se může udržet. Bude to pro ni stále obtížnější, dokud inteligentní část veřejnosti neporozumí jejímu významu – nenahlédne, že je dobré, aby existovaly rozdíly,

23) Mill (1998), s. 81–82.

Poslední klasický politický ekonom

Robert Holman

profesor Vysoké školy ekonomické

John Stuart Mill patřil mezi výrazné myslitele 19. století. Ekonomové jej považují za posledního velkého představitele klasické politické ekonomie, filozofové jej vidí jako jednoho z představitelů utilitářské filozofie. John Stuart Mill byl skutečně silně ovlivněn dvěma mysliteli: politickým ekonomem Davidem Ricardem a utilitářským filozofem Jeremy Benthamem. Byl rozporuplnou osobností: byl nekompromisním stoupencem svobody, ale zároveň obhajoval socialistické přerozdělování. Dodnes se o něm vedou polemiky, zda byl liberál nebo socialista.

Plodný život

John Stuart Mill se narodil v roce 1806 jako nejstarší syn politického ekonomy a utilitáře Jamese Milla, jenž byl přítelem a obdivovatelem Davida Richarda. Otec brzy rozeznal intelekt svého syna a rozhodl se neposílat jej do škol, ale vyučoval jej sám. Malý John byl tak vychováván úplně jinak než jeho tři mladší bratři a pět sester. V útlém věku, kdy se jeho vrstevníci teprve učili číst a psát, se John Stuart učil řečtinu a latinu a četl Platóna. V jedenácti letech četl Newtonova Principia Mathematica. Místo náboženství studoval utilitářskou filozofii Jeremy Benthama. A ve čtrnácti letech se pod vedením svého otce pustil do nesmírně obtížné politické ekonomie Davida Richarda. Ve dvaceti letech se nervově zhroutil a pokusil o sebevraždu. Druhé nervové zhroucení přišlo o deset let později, když mu zemřel otec na tuberkulózu.

V roce 1830 nastal v jeho životě obrat: seznámil se s Harriet Taylorovou, intelektuálkou a radikální utilitářkou, a zamiloval se do ní. Naneštěstí Harriet byla vdaná. Podle její zachované korespondence udržovali spolu dvacet let platonický vztah a teprve po smrti jejího manžela se vzali. Několik let po svatbě onemocněl

být ne k lepšímu, přestože, jak jim může připadat, mohou být některé k horšímu. Mají-li se vždy prosazovat nároky individuality, je k tomu čas nyní, kdy ještě mnoho chybí k dovršení vynucované nivelizace. Je to jen v ranějších stadiích, kdy se lze úspěšně bránit proti neoprávněnému pronikání. Požadavek, aby se nám všichni jiní lidé podobali, roste svým uspokojováním. Vyčkává-li odpor, až se život redukuje na téměř uniformní typ, veškeré odchylky od tohoto typu se začnou považovat za neuctivé, nemravné, dokonce nestvůrné a protirečící přírodě. Lidé přestanou být rychle schopni chápat rozmanitost, jestliže si ji na čas odvykli vidět.²⁴

Závěr

John Stuart Mill, jehož dvousetleté narození si připomínáme, bezesporu patří mezi nejvýznamnější myslitele 19. století, kteří svou dobu správně pochopili jako neucelenou dějinnou fázi přechodu k éře občanských ústavních demokratických svobod, neboť jí dosud chybí adekvátní, pevný, obecně sdílený, a proto účinně působící fundament učených, filozoficky založených zásad názoru na život a svět.

V takto charakterizované krizi dějinného přechodu oprávněně spatřovali nebezpečí rozličných možností jak znemožnit lidskou svobodu myšlení a s ním souznějícího jednání zavedením nových, rozmanitých typů diktatur. Dějiny 20. století jejich obavy nadmíru drasticky potvrdily. Srovnáme-li Millovu filozofii spravedlnosti, svobody a z ní vyplývající kritický pohled na Evropu se soudobým dějinným pohybem, lze oprávněně tvrdit, že 19. století zdaleka neskončilo. Jeho krizová podstata se během 20. století jen umocnila, a takto nadále vytváří rozhodující problémovou osu 21. století.

24) Tamtéž

John Stuart a o něco později i Harriet tuberkulózou. John Stuart se uzdravil, ale Harriet v roce 1858 zemřela, rok před vydáním Millova slavného spisu *O svobodě*, na kterém se oba manželé podíleli. V 60. letech byl John Stuart Mill tři roky poslancem za Liberální stranu. Projevoval se jako odpůrce otrokářství v Americe a také jako bojovník za práva žen. Zemřel ve věku 67 let.

Millův vztah ke svobodě je nejzřetelněji vyjádřen v jeho spise *O svobodě* (1859), který se považuje za klasické dílo liberalismu. Na první pohled k nám promlouvá ryzí stoupenec svobody: člověk má právo jednat podle svého uvážení, pokud svým jednáním neomezuje obdobné právo jiných lidí na svobodné jednání. Přesto se Millova představa svobody odlišovala od *laissez faire* jeho předchůdců: Johna Locka, Davida Huma a Adama Smithe. Těm primárně ležela na srdci ochrana svobody člověka před autoritářským a regulujícím státem. Kdežto Mill volal ani ne tak po osvobození lidí od státních zásahů, jako spíše po jejich osvobození od moralizování, od společenských konvencí, od svazujících morálních a náboženských předsudků. Mill toužil po člověku osvobozeném od uniformity, do níž ho vtlačovaly společenské zvyky a tradice. Zdůrazňoval toleranci a svobodu myšlení. Součástí jeho volání po svobodě byl i boj za práva žen.

Ambivalentní vztah k socialismu

Na Millovo myšlení měla rozhodující vliv filozofie utilitářství, jejíž krédo formuloval Jeremy Bentham jako „co nejvíce štěstí pro co nejvíce lidí“. Pod vlivem této filozofie Mill uvěřil, že společnost lze zdokonalovat „shora“, činností osvícené a moudré elity, která vytvářením lepších zákonů a zdokonalováním institucí bude prosazovat pokrok a tím přinášet lidem štěstí. Neměl daleko k tomu, co později Hayek nazval „sociálním inženýrstvím“. Mill nebyl spokojen se společností, ve které žil, nestačil mu *system přirozené svobody*, po němž volal Adam Smith a k němuž měla Velká Británie v polovině 19. století nejblíže.

Milla roztrpčovala chudoba lidí i podřízení dělníků organizaci a disciplíně průmyslových továren. To bylo vzdáleno jeho ideálu svobodných a šťastných lidí. Mill neměl příliš rád kapitalistický systém, v němž sice viděl cestu k prosperitě, ale pouze cestu, nikoli cílový stav věcí. Společenský pokrok se podle něho

nemohl omezit jen na hospodářský růst, slepé síly trhu měly být doprovázeny vědomým úsilím elit zlepšovat společnost a změkčovat tvrdosti kapitalismu. To nakonec přivedlo Milla k sympatiím k určitému druhu socialismu, na čemž měla údajně velký podíl jeho žena Harriet Taylorová.

Millův socialismus měl dva aspekty. První se týkal organizace výroby a druhý rozdělování. Pokud jde o výrobu, Millovi se nelíbil kapitalistický systém, kde byli dělníci v továrnách zcela podřízeni příkazům kapitalistů a pouze mechanicky vykonávali požadované úkony. To bylo v rozporu s Millovým ideálem svobodného člověka. Proto sympatizoval s družstevním hnutím, které se orientovalo na jinou výrobní organizaci: dělníci byli zároveň spoluvlastníky a kolektivně rozhodovali o organizaci své práce. Na druhé straně Mill striktně odmítal ten typ socialismu, kde by organizátorem výroby byl stát. Stát neměl hrát ve výrobě žádnou roli. Millovým ideálem socializace výroby byl *syndikalismus*. Šlo o utopickou vizi, která se nemohla opřít o žádný reálný vzor fungování společnosti, výrobní družstva nehrála v té době žádnou významnější roli. A o jugoslávských podnikových samosprávách a jejich katastrofálních důsledcích pro výrobu nemohl mít pochopitelně John Stuart Mill ještě žádné tušení.

Druhým aspektem Millova socialismu bylo přerozdělování. Snaha o vědomé zlepšování životních podmínek lidí přivedla nakonec Milla k tomu, že oddělil zákony výroby od zákonů rozdělování. Ve svých *Zásadách politické ekonomie* (1848) napsal: „Zákony a podmínky výroby bohatství mají povahu fyzikálních pravd. Není v nich nic volitelného nebo libovolného... To však neplatí o rozdělování bohatství. To je výlučně věcí společenských institucí. Jakmile jsou věci k dispozici, lidstvo s nimi může, individuálně nebo kolektivně, naložit, jak chce. Může je dát k dispozici komukoli za jakýchkoli podmínek. Rozdělování bohatství závisí na zákonech a zvycích společnosti.“ (J. S. Mill, *Principles of Political Economy*, 1884, s. 155)

Tato Millova spekulace o odlišné povaze a „oddělitelnosti“ zákonů výroby a zákonů rozdělování patří k tomu nejhoršímu, co v Millově díle nalezneme. Co znamená „jakmile je bohatství k dispozici“? Je přece zřejmé, že zboží není mana, která spadla s nebe, že rozdělování má zásadní vliv na výrobní motivace lidí a tedy na

tvorbu bohatství. Mill neposkytl žádné teoretické ani empirické zdůvodnění tohoto přístupu, ačkoli již v jeho době bylo zřejmé, že rozdělování je naprosto závislé na podmínkách výroby. Nehledě na to, že souvislosti mezi podmínkami výroby a rozdělování byly objasněny v dílech velkých klasiků politické ekonomie, jako byli Adam Smith a Jean Baptiste Say.

Je ovšem pravda, že exaktní teoretické vysvětlení souvislosti mezi výrobou a rozdělováním poskytli teprve marginalisté po roce 1871. Moderní ekonomie odvozuje důchody (mzdy, zisky, renty) od produkční funkce jakožto mezní produkty výrobních faktorů. Mill byl však ještě příliš v zajetí politické ekonomie Davida Ricarda a jeho pracovní teorie hodnoty. Z politické filozofie Johna Locka (*O občanské vládě, 1690*) a z politické ekonomie Davida Ricarda (*Zásady politické ekonomie a zdanění, 1815*) Mill dovozoval, že důchody lidí by měly být přímo úměrné jejich pracovnímu výkonu. Jenže skutečnost byla jiná – dělníci měli nízké mzdy a vlastníci půdy a kapitálu, kteří nepracovali, měli důchody velmi vysoké. To vedlo Milla k závěru, že zákony trhu sice efektivně alokují kapitál a že kapitalistická konkurence je mocnou silou pohánějící růst, ale zároveň tyto neosobní tržní síly nerozdělují bohatství spravedlivě.

Věrný ricardiánec

Podle některých byl John Stuart Mill předchůdcem sociální demokracie, nebo alespoň té její odnože, která stojí za skandinávským typem socialismu, kde stát sice tolik nereguluje výrobu, ale zato tím více přerozděluje důchody. Jenže tak jednoduché to není, Mill byl složitější osobností. Jeho jedinými explicitními „socialistickými“ návrhy bylo vysoké a progresivní zdanění dědičtí. A ačkoli považoval pozemkové renty za nezasloužené důchody a říkal, že by farmáři pracující na půdě měli tuto půdu vlastnit, nenavrhoval znárodnění půdy, s výjimkou té, u níž zemřelí vlastníci neustanovili dědice.

Také u něho nenalezneme návrhy na přerozdělování důchodů prostřednictvím progresivního zdanění příjmů. Millovo pojetí distribuční spravedlnosti bylo totiž silně ovlivněno filozofií přirozeného práva Johna Locka, podle něhož by důchod člověka měl být úměrný tomu, co člověk vytváří. Tento Millův postoj byl navíc

podpořen Ricardovou pracovní teorií hodnoty. Mill byl také přesvědčen, že progresivní zdanění důchodů by lidi odrazovalo od pracovního úsilí. Je tedy patrné, že John Stuart Mill byl i v otázce přerozdělování ne příliš vyhraněný.

To ovšem později nezabránilo britským socialistům z tzv. Fabiánské společnosti, aby se na Milla neodvolávali jako na svého předchůdce a mentora. K fabiánské společnosti se hlásili levicoví intelektuálové a umělci jako například spisovatel H. G. Wells, dramatik G. B. Shaw nebo zakladatelé Londýnské školy ekonomie Sydney a Beatrice Webbovi. Když po druhé světové válce v Británii vyhráli volby labouristé, pronikla ideologie fabiánského socialismu do státních struktur a následky byly pro britskou ekonomiku devastující. Sahají kořeny britského socialismu až k Millovi? Faktem je, že fabiánští socialisté vždy pokládali dílo Johna Stuarta Milla za jeden ze svých myšlenkových kořenů.

Na poli politické ekonomie zůstal John Stuart Mill věrným ricardiánecem. Jeho *Zásady politické ekonomie* (1848), monumentální dílo klasické politické ekonomie, měly být, řečeno Millovými slovy, moderní verzí Smithova *Bohatství národů*, ale byly daleko spíše převyprávěním a doplněním Richardových Zásad. Mill převzal Malthusovu populační teorii, zákon klesajících výnosů v zemědělství i Richardův zákon klesající míry zisku a pod jejich vlivem věřil, že hospodářský růst je přechodnou epizodou lidských dějin, že se přirozenou cestou zastaví a ekonomika ustrne ve stagnaci. Růst se zastaví vyčerpáním přírodních zdrojů a obděláním veškeré úrodné půdy.

Tato vize stagnace, která anglické klasické ekonomii vysloužila přívzisko *ponurá věda* (*dismal science*), však pro Milla nebyla vůbec chmurná. Právě naopak; zatímco hospodářský růst poháněný silami konkurence a akumulace kapitálu byl doprovázen všemi neduhy kapitalismu – překotným populačním růstem, chudobou dělníků a jejich podřízením tovární disciplíně – zastavení růstu a přechod do jakéhosi post-industriálního či post-kapitalistického stádia, jak Mill věřil, teprve otevře lidstvu prostor pro zdokonalování společenských institucí, pro pokrok a humanismus.

John Stuart Mill zemřel v roce 1873, dva roky poté, co v Anglii vyšla průkopnická kniha Williama Jevonse, která předznamenala tzv. marginalistickou revoluci v ekonomické vědě. Tato revoluce

se však v Anglii prosazovala velice obtížně a pomalu, ačkoli v Jevonsových šlépějích šli další originální britští marginalisté jako Francis Edgeworth nebo Phillip Wicksteed. Jejich knihy však nebyly studovány. Byl to paradox – zatímco na evropském kontinentu se již od 70. let prosazovala moderní, na marginalistických principech budovaná ekonomie, Anglie, která vždy byla v čele ekonomického myšlení, ustrnula ve vývoji.

Zatímco rakouští, švýcarští, francouzští a italští studenti se učili teorie mezního užitku a mezní produktivity, studenti na britských ostrovech nadále studovali Ricardovu-Millovu nákladovou teorii hodnoty a Malthusovu populační teorii. Příčinou byl tehdy již zesnulý John Stuart Mill, jehož vliv na britských univerzitách byl i nadále neotřesitelný. Velká Británie se odmítala vzdát své slavné klasické tradice a učila se politickou ekonomii stále podle Millových Zásad, až do roku 1890, kdy vyšly Marshallovy *Zásady ekonomie*. Teprve Alfredu Marshalovi se podařilo sesadit Johna Stuartha Milla z trůnu anglické politické ekonomie.

John Stuart Mill – klasik liberalismu

Marek Loužek

Centrum pro ekonomiku a politiku

Dvě stě let od narození Johna Stuartha Milla je příležitostí zhodnotit dílo tohoto velikána, který významně ovlivnil nejen ekonomii, ale rovněž filozofii, etiku a politiku. Mill byl posledním anglickým klasickým politickým ekonomem. Mnozí jej pokládají spíše za velkého vykladače než originálního myslitele. Ale i ve výkladu je ohromná síla. Podívat se na díla minulosti v novém moderním světle přináší překvapivé poznatky a náhledy.

Milova politická filozofie může být dodnes vzorem pro všechny stoupence klasického liberalismu. John Stuart Mill zastával přesvědčení, že každý jedinec sám může nejlépe zastávat své zájmy a nejlepším praktickým pravidlem pro hospodářský a politický život je svobodná konkurence. Stát se má starat o vnitřní a vnější bezpečnost, nikoli zasahovat do života občanů. V tom je Mill aktuální dodnes.

Pestrý život

John Stuart Mill (1806–1873) měl ctižádostivého otce. James Mill byl skotským teologem, který nevykonával svůj kněžský úřad a osobně učil svého syna. Ve třech letech se mladý John učil řecky a latinsky, v deseti studoval diferenciální počty a ve dvanácti napsal svůj první knihu. Později se však nervově zhroutil a musel absolvovat léčebný pobyt v jižní Francii.

Začal studovat na univerzitě práva, ale byl tak vyčerpán, že musel vysokoškolského studia zanechat. Jako jednadvacetiletý se stal úředníkem britské východoindické společnosti, u níž byl zaměstnán jeho otec, a zůstal jím až do svého penzionování v roce 1857. Mill se oprostil od „přehnaného racionalismu“. Začal se věnovat rovněž poezii a filozofii. Pochopil, že city mají v životě lidí neméně významnou úlohu než rozum.

V 45 letech se oženil s ovdovělou Harriet Taylorovou, ženskou právničkou, s níž jej pojilo již od dvaceti let úzké duchovní přátelství. Roku 1865 se stal Mill liberálním poslancem Dolní sněmovny a v parlamentu se zasazoval za práva dělníků a žen. V parlamentu byl však pokládán spíše za kazatele než za politika. V dalších volbách roku 1868 už nebyl podruhé zvolen.

Vůdce konzervativců Disraeli i vůdce liberálů ho ironicky charakterizovali jako „svatého muže“. Milla netížily existenční starosti a velkoryse pomáhal svým současníkům, např. Comtovi či Spenceovi. Po roce 1868 odjel se svou ženou a nevlastní dcerou do Avignonu, kde žil v ústraní až do smrti. Když zemřela jeho žena, mohl to Mill jen těžko překonat. Zemřel v Avignonu ve věku 67 let.

Millova filozofie

Mill vystavěl pozitivismus, vymezil se však v některých bodech od představ Comta a pokusil se mu dát pevný vědecký základ. Svým dílem zasáhl nejen do ekonomie, ale i filozofie, logiky, etiky a politiky. Millovo hlavní filozofické dílo se jmenuje „Systém deduktivní a induktivní logiky“ (1843). Protože zkušenost je jediným zdrojem poznání, je to indukce (závěr z jedinečného k obecnějšímu), která je podle Milla jediným správným postupem poznání.

Mill podal ucelený systém logiky tak, že formuloval čtyři logické „zákony“: metodu shody, metodu rozdílu, metodu sdružených změn a metodu nejmenšího zbytku. Psychologie byla pro Milla základní vědou a tím rovněž základem filozofie. Odlišoval přírodní vědy a na druhé straně duchovní vědy, k nimž řadil psychologii, etologii (nauku o mravech) a sociologii.

V etice se Mill inspiroval Benthamovým utilitarismem. Jeremy Bentham byl britský právník, který se vzdal úspěšné kariéry právního zástupce, aby se věnoval problému rozumného zákonodárství. Bentham byl stoupencem nauky o svobodném obchodu Adama Smithe a přátelil se s otcem Johna Stuarta Milla – Jamesem Millem. Princip užitečnosti je podle něj nejvhodnější při vysvětlování a vytváření sociálního jednání.

Každý člověk podle Milla usiluje o to, co je mu užitečné, chce zvětšit své potěšení (štěstí) a vyhnout se nelibosti (bolesti). Proto je všeobecný cílem lidského jednání dosahovat „co největší

štěstí“. Jedinec, který usiluje přirozeně o své vlastní štěstí, musí nahlédnout, že také jemu nejlépe slouží, když o své štěstí usilují i ostatní. Tak neexistuje žádný protiklad mezi osobním a všeobecným blahem.

Principy politické ekonomie

Millův otec James Mill patřil k obdivovatelům ekonomické teorie Davida Ricarda. Se samotným Ricardem jej pojilo i osobní přátelství. Svého syna již útlého mládí vedl směrem ke studiu Ricardovy politické ekonomie, ale nezapomínal ani na ekonomické základy obsažené v „Bohatství národů“ Adama Smithe. Největší Millův přínos spočíval v popularizaci ekonomie. Ekonomii totiž prezentoval mnohem srozumitelněji než jeho předchůdci.

Ve svých „Principech politické ekonomie“ (1848) nabídl Mill shrnutí nejdůležitějších teoretických výkonů tehdejší ekonomie ve formě systematické učebnice. Mill zkoumal tvorbu tržní ceny a formuloval závislost ceny, nabídky a poptávky. Zákony výroby jsou podle Milla přírodními zákony, které můžeme poznat, ale nikoli je změnit. Zákony rozdělování však již ovlivnit můžeme.

Mill rozdělil zboží na výrobky, jejichž nabídka je fixní (vzácné zboží), dále zboží, jehož nabídku lze zvyšovat při konstantních nákladech; do poslední skupiny zařadil výrobky, jejichž nabídku lze zvýšit při rostoucích nákladech (zemědělská produkce). Prakticky tak formuloval funkci nabídky. Trval na tom, že hodnota je určena náklady. Poptávka určuje spolu s nabídkou tržní ceny, nikoli však hodnotu, která je dána lidskou prací.

Mill se domníval, že zaměstnanost vyplývá z akumulace kapitálu – mzdového fondu. Kapitalisté nemohou zaměstnávat více práce, než kolik činí jejich mzdový fond – kapitál použitelný k výplatám mzdových záloh. Zvýší-li se spotřeba zboží, klesne mzdový fond. A zmenší-li se mzdový fond, budou moci kapitalisté zaměstnávat méně dělníků. Mill nahlédl význam produktivnosti kapitálu.

Mill přispěl i do teorie mezinárodního obchodu. S nadšením převzal Ricardovu teorii komparativních výhod, doplnil ji o několik nových objevů, aby nakonec přišel s tzv. teorií mezinárodní hodnoty. V mezinárodním obchodě platí zákon jediné ceny, který odráží reciproční poptávku. Cena se ustálí někde v intervalu

mezi „národními“ náklady. Mill tak zjistil, že mezinárodní hodnota zboží je určena náklady (nabídkou) a poptávkou.

Přestože byl Mill stoupencem svobody a soukromého vlastnictví, domníval se (pod vlivem svého předchůdce Ricarda) že kapitalismus povede nakonec ke stagnaci – k nulovému růstu a zastavení akumulace kapitálu. Je podle něj jen otázkou času, kdy kapitalismus bude nahrazen spravedlivější a sociálnějším systémem. To však nastane přirozeným vývojem, v žádném případě ne radikální revolucí.

O tom, jak pro Johna Stuarta Milla byla důležitá svoboda a soukromé vlastnictví, dokresluje citát: „Dej člověku do vlastnictví holou skálu a on jí promění v kvetoucí zahradu.“ Svoboda a soukromé vlastnictví jsou podle Milla nejlepší zárukou společenského pokroku. Politická ekonomie má smysl jen tehdy, když dokáže aktivně řešit aktuální problémy doby. Mill se často a rád odklání od čisté ekonomie a vydával se na cestu politického teoretika.

O svobodě

Ve svém pojednání „O svobodě“ (1859) obhajuje Mill svobodu myšlení a jednání, neboť jen ve svobodném uspořádání může jedinec hledat a nacházet své vlastní štěstí. Mill hledá povahu a hranici moci, která přísluší společnosti oproti jednotlivci – otázka, která dělí lidstvo od nejranějších časů. Vzájemný boj svobody a autority je základním rysem světových dějin, už od starověkého Říma či Řecka.

Přátelé lidu se vždy snažili omezit moc vládce a posílit osobní svobodu proti tyranství panovníků. V demokracii se situace změnila, protože neexistuje tyranství panovníka, nýbrž tyranství většiny. Svobodu Mill obhajuje nejen proti útokům státu prostřednictvím represivních zákonů, nýbrž rovněž proti tyranii příliš kritického veřejného mínění a omezujících konvencí.

Mnozí žádají vládu, aby zakročila, jakmile myslí, že se někde má vykonat něco dobrého nebo odstranit nějaké zlo. Jiní raději snesou každé možné společenské zlo, než aby se odhodlali rozšířit okruh vládních aktů. Východiskem Milla je, že každý jedinec je suverénem sebe sama, svého těla i ducha. Svoboda nikoho nesmí být omezena, pokud jeho jednání neomezuje svobodu ostatních.

Mill odmítá pojem tzv. přirozeného práva. Ideou přirozeného práva je, že společnost může všechno, ale musí se zastavit na hranici „přirozených práv“ daných Bohem. Podle stoupenců přirozeného práva je legitimní každá forma vlády, pokud neporušuje přirozená práva (třeba i monarchie). Vládu, která porušuje přirozená lidská práva, je lid oprávněn svrhnout, ať je to monarchie, aristokracie či demokracie.

Mill namítá, že neexistují žádná přirozená lidská práva. Za poslední instanci všech etických otázek považuje autor užitečnost. Za užitečnou Mill považuje svobodu myšlení a citění, svobodu ve volbě povolání, svobodu podnikání, právo spolčovací a další ekonomická a politická práva. Lidstvo lépe pochodí, dovolí-li každému tak žít, jak chce, než-li nutí-li každého, aby žil tak, jak se líbí ostatním.

Mill je důmyslným kritikem státního paternalismu. Má pocit, že v moderní době vzrůstá moc společnosti nad jednotlivcem – tlakem veřejného mínění i zákonem. Všechny změny současnosti směřují bohužel k posílení společnosti a oslabení jednotlivce. Náklonnost lidí předepisovat jiným, jak se mají chovat, má oporu v několika nejlepších a několika nejhorších vlastnostech lidské přirozenosti.

Mill je klasický liberál, který obhajuje svobodu myšlení a slova. Kdyby veškeré lidstvo bylo jednoho mínění a pouze jediný člověk by se odchyloval, nemělo by lidstvo většího práva uložit mu mlčení než on celému lidstvu. V atmosféře duševního otroctví vznikali tu a tam velicí individuální myslitelé a budou stále vznikat. Ale nikdy nepovstal a nepovstane v takové atmosféře duševně čilý národ.

Svobodu mínění zdůvodňuje Mill takto: je-li nějaké mínění umlčeno, může být pravdivé. Pokud je chybné, může snadno obsahovat část pravdy. I když ani jedno neplatí, bude pravděpodobně udržováno většinou těch, kteří je přijali, ve způsobu předsudku s malým pochopením nebo pocitováním jeho rozumných důvodů. Dogma stane se víc a víc formálním vyznáním, nikoli vřelým přesvědčením z rozumu.

Jako je prospěšné, aby byla různá mínění, protože lidstvo je nedokonalé, je i prospěšné, aby byly různé pokusy žít. A aby výho-

da různých způsobů života byla prakticky prokázána, je žádoucí, aby se projevovala individuálnost. Kde nikoli vlastní povaha, nýbrž tradice a zvyky jiných jsou vodítkem chování, schází jeden z prvních pramenů lidského štěstí a snad i hlavní pramen individuálního a společenského pokroku.

Úvahy o vládě ústavní

V „Úvahách o vládě ústavní“ (1861) nabízí Mill pozoruhodné státoprávní úvahy. Podle jednoho přístupu je vláda praktické umění. Cílem je nalézt nejlepší formu vlády a přesvědčit jiné, že je nejlepší. Podle druhého přístupu je vláda strojem v obecné zákonitosti dějin. Millův postoj je střední cestou: národ si nemůže volit svou formu vlády. Může si zvolit podrobnosti a praktickou organizaci, ale podstata celku je určena společenskými poměry.

Autor vidí dvě kritéria dobré vládní formy: pořádek a pokrok. Někteří se domnívají, že jde o protiklady: kde je pořádek, nemůže být pokrok; a kde je pokrok, musí být svoboda a tudíž ne pořádek. Pořádek znamená, že ustává soukromé násilí. Proto pořádek je podle Milla podmínkou pokroku. Pořádek je podmínkou dobré vlády spíše než její úkol nebo známka výbornosti. Pokrok není možný bez pořádku.

Mill nesouhlasí s názorem, že kdyby bylo možné bezpečně najít dobrého samovládce, byla by despotická monarchie nejlepší formou vlády. Ideálně nejlepší formou vlády není forma, která je možná nebo žádoucí ve vysněných stavech civilizace, ale ta, která je v možných okolnostech provázena největším množstvím možných blahodárných účinků. A jen úplně lidová vláda si může činit nějaký nárok na tuto povahu.

Ideální formou vlády je pro Milla vláda zastupitelská. Idea rozumné demokracie nespočívá v tom, že lid sám sobě vládne, nýbrž v tom, že kontroluje ty, kdo vládou. Zájmy národa jsou uchovány jen tak, když národ má možnost propustit své vládce. Význam reprezentativního systému spočívá v tom, že periodicky zvolení zástupci vykonávají politickou moc a v příštích volbách nemusejí být zvoleni.

Podle Milla však existují tři podmínky zastupitelské demokracie: aby národ byl ochoten ji přijmout; aby byl ochoten a schopen

činit, co je třeba k jejímu zachování; a aby byl ochoten a schopen plnit povinnosti a zastávat funkce, které mu ukládá. Pokud to není splněno, lze připustit i dočasnou diktaturu, v níž však vládce užívá veškerou moc jen na odstranění překážek, které zabraňují národu požívat svobodu.

Dobrý despotismus je naprosto veskrze nesprávný ideál, který se v praxi (vyjma jako prostředek k určitému dočasnému účelu) stává nejnesmyslnější a nejnebezpečnější chimérou. Stavíme-li zlo proti zlu, je podle Milla dobrý despotismus v zemi s všestranně pokročilou vzdělaností dokonce škodlivější než despotismus zlý, neboť daleko více uspává a oslabuje myšlenky, city a energii národa.

Zastupitelská vláda však podléhá i slabostem či nebezpečím, které si Mill nezastírá. K nim patří přílišná moc legislativy, vrtkavost a krátkozrakost demokratického rozhodování. Existuje riziko, že většinu v demokracii získají chudí (tedy nevzdělaná vrstva), z čehož pramení nebezpečí třídního zákonodárství. Mill byl zastáncem poměrného volebního systému, protože zajišťuje větší reprezentativitu parlamentu než většinový systém.

Pozoruhodný je Millův názor na hlasovací právo. Mill žádá, aby existovalo všeobecné volební právo – s výjimkou lidí, kteří neumějí číst, psát a počítat. Dále by neměli mít volební právo ti, kdo neplatí žádné daně a jen pobírají chudinské dávky. Všichni ostatní (včetně žen) by měli mít hlasovací právo, což však neznamená rovnost hlasů. Vzdělaní lidé by měli mít více hlasů než méně vzdělaní. Hlasování by mělo být veřejné, nikoli tajné.

Mill kritizoval situaci, kdy stát (Dolní sněmovna, kde zasedají poslanci volení podle majetkového cenzu, Horní sněmovna složená ze šlechticů jmenovaných panovníkem) přijímá zákony, které zajišťují svobody a práva fakticky jen majetným. Mill očekával, že masy si dříve či později vydobudou volební právo a ve sněmovně budou kromě konzervativců a liberálů zasedat též zástupci demokratů a socialistů.

John Stuart Mill měl pochybnosti o smyslu druhé komory parlamentu. Mají-li obě komory stejné složení, je druhá komora zbytečná. Mají-li rozdílné složení, je stejná pravděpodobnost, že druhá komora bude rozhodnutí první komory pozitivně korigovat,

jako že bude brzdit solidně připravené zákony. Neexistuje žádné kritérium, podle něhož by se horní sněmovna dala naplnit „inteligentnějšími lidmi“ než dolní sněmovna.

Úvahy o socialismu

V socialismu podobně jako jiných společenských návrzích na změnu odlišuje Mill dva prvky: negativní a konstruktivní. Negativní prvek se soustřeďuje na kritiku stávajícího stavu; např. socialisté vytýkají chyby stávající ekonomické struktury společnosti. Druhý, konstruktivní prvek znamená soubor opatření, která by měly vést k nápravě. Není náhodou, že ve druhém okruhu panuje daleko menší shoda než v prvním.

Ti, kdo protestují proti současnému stavu společnosti a přijímají jako alternativu možnost úplné změny, mají ve zvyku sepisovat všechny zlořády, které dnes ve společnosti existují, a proti nimž je třeba zasáhnout. Nekladou si otázku, zda jiné společenské řízení by bylo lepší. Mínění socialistů, že současné uspořádání společnosti (vlastnictví, rozdělování bohatství), je úpadkem, je nepravdivé.

Omyly socialismu jsou podle Milla omyly v politické ekonomii. Tvrzení, že na Západě stoupá chudoba, je neopodstatněné. Existuje mnoho důkazů o zlepšení a žádný důvěryhodný důkaz o zhoršení života pracujících v evropských zemích. Pokud někde to vypadá jinak, jde o jev místní nebo částečný a jeho příčinu lze vždy nalézt v přechodné kalamitě, nebo v nesprávném zákoně či nemoudrém činu vlády.

Prostředky k získání a udržení práce se stále posilují, jednak rozšířením pracovních příležitostí na nové oblasti a částečně též všeobecným zvýšením inteligence a prozíravosti obyvatel. Mill varuje před hysterií z přelidnění. Zákony proti obchodním podvodům jsou velmi nedokonalé a jejich provádění ještě nedokonalější. Takové zákony nemají žádnou naději, že by se skutečně prosadily.

Socialisté a dokonce i nejosvícenější z nich mají velmi nedokonalé a jednostranné představy o působení konkurence. Považují konkurenci za zařízení na rozměňování výdělků, které každého donutí k souhlasu s menší mzdou za práci. Jenže ti, kdo kupují

práci a výrobky, si navzájem konkurují stejně jako ti, kdo je prodávají. Je-li konkurence na obou trzích volná, tlačí na snižování cen, včetně zboží, které nakupují dělníci.

„Současná soustava nás nevhání, jak věří mnozí socialisté, do stavu všeobecné nouze a zotročení, z něhož nás může spasit pouze socialismus,“ varuje Mill. „Zlo a bezpráví, ke kterým v současném systému dochází, jsou velké, ale dále se nezvětšují, všeobecná tendence naopak směřuje k jejich pozvolnému zmenšování. V dnešní společnosti neexistuje zlořád nebo nespravedlnost, jejichž odstranění by vedlo lidstvo z utrpení ke štěstí.“

Praktické potíže dosažení socialismu jsou podle Milla obrovské. Rysem socialismu není to, že všechny věci jsou společné, ale skutečnost, že pouze výroba se provozuje na společné konto a že výrobní nástroje jsou pokládány za společný majetek. Uskutečnitelnost socialismu v rozsahu vesnic Owena a Fouriera je podle Milla možná. Pokus o řízení produkce celého státu jedinou centrální organizací je něco zcela jiného.

Úskalí „primitivního komunismu“ jsou nepopiratelná. Osobní zájmy budou vždy daleko účinnější pohnutkou pro energické a pečlivé vedení všeho, co se týká produkce, než-li pohnutky vyššího rázu. Komunistické vedení by bylo méně příznivé nežli soukromé vedení vůči ražení nových cest a přinášení okamžitých obětí pro vzdálené a nejisté výhody. Navíc dělníci by neměli motivaci, aby dělali svou práci poctivě a energicky.

„Pokud jde o využití celospolečenského rozsahu, nemá komunismus žádné výhody, kterých by nemohlo být dosaženo při soukromém hospodaření, zatímco v otázce osob na vedoucích místech je ve značné nevýhodě,“ argumentuje Mill. „Komunistická společnost by neukazovala často onen přitažlivý obrázek vzájemné lásky a jednotné vůle i cítění, který nám komunisté slibují, ale byla by zmítána neshodami a nezřídka by jimi byla i ničena.“

Obhajoba svobodného jedince

Individualita je jedním z pramenů blahobytu. Podle Milla je správné, aby lidé zkoušeli různě žít a jednat, aby odlišné povahy měly volné působiště (pokud ostatní nebudou zkráceni). Svobodu člověka klade Mill na první místo. Lidé nejsou jako ovce a ani

ovce nejsou bez rozdílu stejné. Individuum neodpovídá za své činy společnosti, pokud se nedotýkají zájmů druhých osob.

Jediným cílem, které může lidi oprávnit jednotlivě nebo hromadně omezovat svobodu konání někoho jiného, je sebeobrana. Pokud někdo vykoná skutek poškozující ostatní, má být potrestán zákonem. Jediným účelem, pro něž se může proti některému členu civilizované společnosti užití moci proti jeho vůli, je zabránit neštěstí jiných. Jeho vlastní dobro – ať fyzické nebo mravní – není postačujícím důvodem.

Podle Milla má dnes společnost navrch nad individualitou. Nebezpečí, které hrozí lidské povaze, není nadbytek, nýbrž nedostatek osobních popudů a tužeb. Nikoli zevšedněním všeho, co je individuálního v nás, se lidé stávají vznešenými, nýbrž pěstováním jedinečného a originálního činí lidský život bohatým, různorodým, živým. Jak se rozvíjí individualita, stává se osoba cennější sobě i ostatním.

Cokoli svírá individualnost, je podle Milla despotismem, ať se nazývá jakýmkoli jménem, třeba by se i odvolávalo na vůli Boží nebo rozkazy lidí. Originalita je v lidském životě vždy cenná. Je vždy třeba lidí, aby vynalézali nové pravdy a ukazovali, že co bylo jednou pravdou, nemusí jí být nadále, ale rovněž aby vznikaly nové pokusy, které by dávaly příklad v lidském žití vznešenějšího chování, lepšího vkusu a smyslu.

Ne náhodou osoby geniální jsou mnohem individuálnější než ostatní, a proto jsou méně schopné přizpůsobit se šablonám, jež společnost vytvořila. Mill si všímá, že lidé pokládají geniálnost za něco hezkého, když někdo napíše dojemnou báseň nebo namaluje obraz. Ale týká-li se originalnost myšlení a jednání, pak nikdo neříká, že by zasluhovala obdivu a skoro všichni podle své chuti si myslí, že se mohou bez ní obejít.

Všeobecný směr myšlení ve světě směřuje k tomu, aby učinil průměrnost vládnoucí mocí. Ve starověku, středověku a ve zmenšené míře i po dlouhý čas přechodu z feudalismu do věku přítomného bylo individuum silou samo v sobě. Nyní mizí jednotlivci v davu. V politice je už triviálností říci, že veřejné mínění řídí svět. Jediná moc zasluhující toho jméně je moc množství nebo vlády, když se stala orgánem snah a instinktů množství.

Každý může bez výčitky mít rád či nerad veslování, kouření, hudbu nebo tělocvik, šachy, karty nebo studie, protože i ti, kteří mají rádi některou onu věc i ti, kteří ji nemají rádi, jsou tak četní, že nemohou být umlčeni. Avšak může-li být obviňován muž nebo ještě spíše žena buď, že konají, co nikdo nedělá, nebo že nekonají, „co všichni dělají“, jsou předmětem povržlivých poznámek, jako by se dopustili mravního provinění.

Evropané si podle Milla lichotí, že jsou nejpokročilejším kontinentem, jaký existuje. Mají však odstrašující příklad v Číňanech, v národu velikého talentu a moudrosti, těšícímu se v minulosti mimořádnému postavení. Přesto se nakonec jejich pokrok zastavil. Čínský vzdělávací a politický systém zabraňoval rozvoji individuality. Není vyloučeno, že se Evropa přes svou vznešenou minulost a křesťanství stane druhou Čínou.

Závěr

Ačkoli bychom u Milla našli i některé sporné momenty (např. sympatii s družstevnictvím), celkově patří Mill k důsledným obhájcům liberalismu a demokracie. Jako klasický liberál chce Mill omezovat moc státu a jeho zasahování do lidských životů. Stát podle něj zajišťuje vnitřní a vnější bezpečnost, do soukromého života občanů se však neplete. Absolutismus nebude snesitelnější, když bude vykonáván demokratickou většinou. Každou „tyraniu většiny“ Mill odmítá.

John Stuart Mill nevyklučoval do budoucna příchod spravedlivější společnosti. To však proběhne evolučním, nikoli revolučním způsobem. Představy socialistů a komunistů jsou utopické. Kdyby socialistické společnosti prokázaly trvání i úspěch, jejich počet by se přirozeně znásobil. Ale nutit nepřipravené obyvatelstvo k nástupu socialismu, by skončilo zklamáním, v horším případě velkou tragédií. Z Milla se máme hodně co učit i dnes.

Literatura:

- Bradley, M. E.: John Stuart Mill's demand curves: History of Political Economy 21 (1989), č. 1, s. 43–56.
- Brennan, J.: Choice and Excellence. A Defense of Millian Individualism: Social Theory and Practice 31 (2005), č. 4, s. 483–499.
- Capaldi, N.: John Stuart Mill – A Biography. New York, Cambridge University Press 2004.
- Cesarano, F.: On the effectiveness of changes in money supply. The puzzle of Mill's view: History of Political Economy 28 (1996), č. 3, s. 459–474.
- Day, B.: Mill's Liberty, the Ribald Press, and the Politics of War: Canadian Journal of History 40 (2005), č. 2, s. 229–259.
- Donoghue, M.: Mill's affirmation of the classical wage fund doctrine: Scottish Journal of Political Economy 44 (1997), č. 1, s. 82–100.
- Ekelund, R. B. – Wakler, D. M.: J. S. Mill on the income tax exemption and inheritance taxes: History of Political Economy 28 (1996), č. 4, s. 559–582.
- Forget, E. L.: John Stuart Mill's business cycle: History of Political Economy 22 (1990), č. 4, s. 629–642.
- Gordon, J.: John Stuart Mill and the "marketplace of ideas": Social Theory and Practice 23 (1997), č. 2, s. 235–350.
- Haac, O. A.: The Correspondence of John Stuart Mill and Auguste Comte: New Brunswick, NJ and London: Transaction Publishers 1995.
- Hamburger, J.: John Stuart Mill on Liberty and Control: Princeton, NJ, Princeton University Press 1999.
- Hirsch, A.: John Stuart Mill on verification and the business of science: History of Political Economy 24 (1992), č. 4, s. 843–866.
- Holman, R. a kol.: Dějiny ekonomického myšlení: Praha, C. H. Beck 1999.
- Jacobson, D.: Mill on Liberty, Speech, and the Free Society: Philosophy and Public Affairs 29 (2000), č. 3, s. 276–310.
- Kurer, O.: Mill's recantation of the wages-fund doctrine. Was Mill right, after all? History of Political Economy 30 (1998), č. 3, s. 515–537.
- Lipkes, J.: Politics, Religion and Classical Political Economy in Britain. John Stuart Mill and his Followers: London, Macmillan and Co. 1999.
- Maneschi, A.: John Stuart Mill's equilibrium terms of trade: History of Political Economy 33 (2001), č. 3, s. 609–626.
- Mill, J. S.: A System of Logic, Ratiocinative and Inductive: London 1844.
- Mill, J. S.: Principles of Political Economy: London, John W. Parker 1848.
- Mill, J. S.: O svobodě: Praha, Časopis českého studentstva 1891.
- Mill, J. S.: Úvahy o vládě ústavní: Praha, Svoboda 1992.
- Mill, J. S.: Poddanství žen: Praha, Časopis českého studentstva 1890.
- Mill, J. S.: Vlastní životopis: Praha, Pelcl – Beaufort 1901.
- Mill, J. S.: Three Essays on Religion: Bristol, Thoemmes 1993.

- Mill, J. S.: Kapitoly o socialismu: Praha, FF UK 1998.
- Oakley, A.: Classical Economic Man. Human Agency and Methodology in the Political Economy of Adam Smith and John Stuart Mill: Aldershot, Edward Elgar 1994.
- Prager, C. A.: Intervention and Empire – John Stuart Mill and International Relations: Political Studies 53 (2005), č. 3, s. 621–640.
- Raeder, L. C.: John Stuart Mill and the Religion of Humanity: Columbia, University of Missouri Press 2002.
- Stafford, W.: How can a paradigmatic liberal call himself a socialist? The case of John Stuart Mill: Journal of Political Ideologies 3 (1998), č. 3, s. 325–346.
- Stimson, S. C. – Milgate, M.: Mill, Liberty, and the Facts of Life: Political Studies 49 (2001), č. 2, s. 231–251.
- Urbinati, N.: Mill on Democracy. From the Athenian Polis to Representative Government: Chicago and London, The University of Chicago Press 2002.
- Varouxakis, G.: Mill on Nationality: New York, Routledge 2002.
- West, H. R.: Introduction to Mill's Utilitarian Ethics: New York, Cambridge University Press 2004.
- Zivi, K.: John Stuart Mill and the Subject of Rights: American Journal of Political Science 50 (2006), č. 1, s. 49–61.

B.

Doplňkové texty

Metodologicko-filozofické aspekty díla J. S. Milla

Vladimír Čechák

profesor Vysoké školy finanční a správní

John Stuart Mill patřil nepochybně k velmi výrazným postavám vědeckého života své doby. Svým obsáhlým dílem do té či oné míry poznamenal nejen vývoj ekonomického, filozoficko-etického a sociálně-politického myšlení, nýbrž výrazně zasáhl i do tehdejších diskusí o problematice, kterou bychom dnešním termínem označili za „obecně metodologickou“.¹

Hovoří-li se o Millových filozofických či ekonomických názorech, je zpravidla zmiňován vliv Davida Ricarda a Jeremy Bentham. Ten byl v obou případech bezesporný. Stejně jako Ricardova práce „Zásady politické ekonomie a zdanění“ ovlivnila jeho ekonomické názory, ale v mnohém i jeho „pracovní metodu“ užívanou v „Zásadách politické ekonomie“, tak jeho všeobecně filozofické či eticko-filozofické názory byly ovlivněny Benthamovým utilitarismem.

Vliv empirismu

Poměrně často se můžeme setkat jak v Millových ekonomických tak i sociálně-politických názorech s určitou rozporností (např. jeho konstatování rozdílnosti mezi „zákony výroby“ a „zákony rozdělování“). Proto bývá jeho myšlenkový odkaz velmi často hodnocen nejednoznačně. Je otázkou, do jaké míry byly, nebo mohly být tyto v jistém smyslu „sporné“ Millovy názory a myšlenky ovlivněny jeho logicko-metodologickým uvažováním.

1) V určitém kontextu by ji bylo možno označit za „logicko-metodologickou“. V době Millově, tj. v polovině 19.století byly úvahy tohoto typu všeobecně považovány za „logické“, o tom svědčí ostatně i název jeho prvního rozsáhlejšího díla „System of Logic, Rationative and Inductive (Systém logiky, deduktivní a induktivní).“

Je vhodné podotknout, že John Stuart Mill, stejně jako řada jiných anglických myslitelů 19. století, byli ovlivněni celou vývojevou tradicí anglické novověké filozofie, která byla od svého počátku velmi silně metodologicky orientována a současně byla velmi úzce spojena se sensualismem a empirismem.

Jestliže ve svých filozoficko-politických názorech na Milla nepochybně působilo dílo Johna Locka, v logicko-metodologické oblasti to byla zejména práce Francise Bacona „Nové organon“. Právě v této práci jsou obsaženy nejen zásadní výhrady vůči „deduktivní metodě“, která je (ponechme stranou, zda právem či neprávem) ztotožňována s aristotelskou sylogistikou, ale také programová orientace výstavby „nové metody“ – založené na indukci, která jako jediná může být prostředkem k získávání nových poznatků o skutečném světě.

Bacon oba základní způsoby myšlení charakterizuje velmi výstižně: „Jsou a mohou být jen dvě cesty jak zjistit a odhalit pravdu. Po první se rychle ženeme od vjemů a jednotlivostí k nejobecnějším axiomům, a z nich jako z principů, jejichž pravdivost se pokládá za nezpochybnitelnou, usuzujeme na střední axiomy, z nichž vycházíme. Tato cesta je nyní obvyklá. V případě druhé (cesty) vyvozujeme axiomy z jevů, z jednotlivostí plynulým stupňovitým postupem, abychom se v závěru dostali k nejobecnějším axiomům. To je pravá, ale dosud nevyužívaná cesta.“² Lze říci, s jistými výhradami, že tento názor v podstatě sdílel John Stuart Mill.

Od doby Baconovy, do poloviny 19. století, došlo k výrazným posunům jak v oblasti filozofie, tak i v oblasti o empirii opřené vědeckého poznání. Na Baconovy úvahy v „Novém organonu“ navázala řada dalších (a nejen anglických) myslitelů. David Hume zaměřil (mimo jiné) svoji pozornost především na analýzu problému kauzality. Jeho úvahy měly v mnohém rovněž výrazný vliv na Millovo logické a metodologické myšlení.

Nedlouho před vydáním Millova „Systému logiky“ (1843) vyšly i stěžejní práce Williama Whewella „History of the Inductive Sciences“ (Dějiny induktivních věd, 1837) a „Philosophy of the

2) Viz Hrušovský, I., Kocka, J., Pažitka, M. (eds.): Antologia z diel filozofov, humanismus a renesancia: Bratislava, Vydavateľstvo politickej literatúry 1966, s. 260.

Inductive Sciences, founded on their History“ (Filozofie induktivních věd, založená na jejich dějinách, 1840). O jejich vlivu mluví J. S. Mill i ve své autobiografii.

Jeho vztah k „induktivní metodě“ bezprostředně ovlivnil i jeho otec James Mill, který ve shodě s anglickou filozofickou tradicí a jejím důrazem na senzualismus spatřoval základ jakéhokoliv poznání v počítáních smyslových vjemech a jejich asociacích.³ Výrazné sympatie k „induktivní metodě“ opírající se o empirii (v širším kontextu lze říci plně respektující empiricky – faktuálně postižitelnou skutečnost) vyjadřoval i nejvýraznější představitel klasické ekonomie Adam Smith, který ostatně od roku 1751 (byť poměrně krátkou dobu) působil na univerzitě v Glasgow jako profesor logiky.

Rozvoj matematiky

Znamenala-li druhá polovina 17. století nástup novověké vědy spojené s důrazem na poznání skutečnosti a empirii, 18. století a první polovina 19. století je obdobím, kdy kumulace empirických poznatků si vynucuje i teoreticky náročnější metodologické postupy, než ty, které stávající, v Anglii převážně induktivní metodologie poskytovala. Především v 18. století se v „kontinentálním“⁴ filozofickém myšlení zvýraznila tendence (mající kořeny již v předcházejícím století), směřující ke „zpřesnění“ nejen práce s pojmy, ale i k přesnější klasifikaci a utřídění získaných empirických poznatků do určitého systému.

V souvislosti s tím vzrostl v metodologických úvahách význam myšlenkových postupů značně využívajících prostředků klasické logiky. Současně s rozvojem převážně přírodních věd (ale také ekonomického myšlení) poskytovala tato snaha o hledání nových způsobů využití tehdy známých logických prostředků řadu impulzů, které vyvolaly výrazné zintenzivnění i v oblasti vývoje exaktních věd, především matematiky.

3) Tyto své názory vyjádřil především v práci: Analysis of the Human Mind (Rozbor lidské mysli, 1829).

4) V „kontinentálním“ filozofickém myšlení sehrává velmi významnou úlohu práce René Decarta: Rozprava o metodě, napsaná roku 1637. Ovlivnila mnohé myslitele nejen v kontinentální Evropě, nýbrž i v Anglii.

Jak na „kontinentě“, tak i v Anglii, se stává určitým inspirativním „vzorem“ především vědeckého myšlení právě geometrie.⁵ Její myšlenkové postupy a zejména přesnost pravidel zdůvodňování a dokazování ovlivnila řadu anglických myslitelů (např. Johna Locka), jejichž práce byly předmětem mimořádného Millova zájmu. Právě přesnost a transparentnost nejen v užívání pojmů, nýbrž ve způsobu uvažování, bylo tím co J. S. Millovi kromě důrazu na empirii, velmi silně imponovalo.

Byl to rovněž vývoj myšlení v matematice (přesněji v geometrii) v první polovině 19. století, který vedl k úvahám, jež výrazně ovlivnily metodologická a zejména logická bádání od 40. let 19. století dále. Máme zde na mysli především Reimanovy a Lobachevského práce, které vyústily ve vznik „neukleidovských geometrií“. Byly výsledkem „popření“ pátého axiomu (axiomu o „rovnoběžkách“) Eukleidovy axiomatizace klasické geometrie. Právě tyto práce a úvahy v nich obsažené vedly k velmi intenzivnímu zkoumání metod a prostředků axiomatizace jako takové a s tím souvisel i zvýšený zájem o logiku, její jazyk a logické prostředky používané v rozvoji vědeckého myšlení.

Prvním systematickým dílem, které zahájilo novou etapu ve vývoji logiky byla práce G. Boola nazvaná: „Matematická analýza logiky“ (1847). O sedm let později následovala další práce téhož autora „Zkoumání zákonů myšlení, o něž se opírají matematické teorie logiky a pravděpodobnosti“ (1854). Tyto práce si kladly za cíl vytvoření systému logiky, který by byl podstatně přesnější a transparentnější než dosavadní tradiční logické postupy. Byl opřen především o algebru a její výrazové prostředky. Proto také bývá označován jako „algebra logiky“.

První Boolova práce vyvolala ve své době značný ohlas. Logikou (a metodami v ní používanými), která byla dosud téměř výhradně doménou filozofů, se od této doby začínají intenzivně zabývat především matematici. To znamenalo zásadní změnu jak „jazyka“ logiky (v němž počíná převažovat matematická symbolika), tak i pracovních postupů a koncepčních úvah, v nichž narozdíl od

určité spekulativnosti filozofie dominuje matematická exaktnost a racionalita.

Millova logika

Lze připustit, i když exaktní důkaz vyžadoval velmi rozsáhlou a hlubokou analýzu nejen Millova „Systému logiky“, ale celého jeho vědeckého díla, že tento vývoj do určité míry se odráží i v Millových názorech na deduktivní metodu a deduktivní logiku vůbec. Pojetí dedukce a deduktivní metodologie (deduktivní logiky), jak se s ním setkáváme u Francise Bacona, ale ještě i v době Humeově a Smithově, které dedukci s určitými výhradami redukovalo na aristotelskou sylogistiku, je počátkem 19. století překonáno právě v důsledku zintenzivnění úvah o axiomatizaci.

Pod pojem dedukce je zahrnováno stále výrazněji – řečeno dnešním termínem – „odvozování“ (u J. S. Milla se setkáváme s termíny „vyplývání, usuzování“). Je zřejmé, že v této době nebyly ještě běžně známé možnosti a význam „odvozování“, jak jsou známe dnes, ale byl již zásadně změněn „skeptický postoj“ k dedukci a její úloze ve vědeckém myšlení, který převládal od dob Baconových téměř po dvě století.

Je otázkou, do jaké míry byl John Stuart Mill obeznámen s pracemi, které znamenaly nový, v mnohém zlomový moment ve vývoji nejen logiky, nýbrž i metodologie vůbec. Jedna z prvních prací tohoto typu, již vzpomínaná Boolova „Matematická analýza logiky“ vyšla až v roce 1847, tj. čtyři roky po vydání Millova „Systému logiky“; další Boolovo dílo „Zkoumání zákona myšlení“ až v roce 1854, tedy o jedenáct let později než zmíněný Millův „Systém logiky“.

Obě Boolovy práce však byly vydány a známy před Millovým „Zkoumáním filozofie sira Williama Hamiltona“ (1865) – dílem, v němž se v souvislosti s kritikou filozofických, noetických a metodologických názorů W. Hamiltona, opět relativně uceleně vyjadřuje k logické a metodologické problematice (i když v poněkud jiné, kriticky orientované, rovině). Ani zde však nelze nalézt reakci či odezvu na zmíněná Boolova díla, stejně jako zůstává bez odezvy i další, pro vývoj logického myšlení té doby významná práce de Morganova „Formální logika neboli kalkul nutného a pravděpodobného vyplývání“ (1847).

5) Evidentním projevem tohoto trendu v „kontinentálním“ myšlení je mimo jiné práce Benedikta Spinozy: *Etika po geometricku vyložená (Etica ordine geometrico demonstrata)* vydaná roku 1677.

Že byl J. S. Mill o těchto pracích a diskusích, které vyvolaly, alespoň rámcově informován, lze usuzovat z vymezení logiky, které uvádí ve svém stěžejním díle „Systému logiky“: „Logika tedy zahrnuje jak vědu o myšlení, tak i umění zakládající se na této vědě. Avšak slovo myšlení, podobně jako většina vědeckých pojmů, je v běžném používání velmi mnohoznačné. V jednom významu znamená usuzování či způsob uvažování, který můžeme nazvat (s dostatečnou přesností pro tento účel) usuzováním z obecného na jednotlivé. V jiném významu myslet znamená jednoduše odvozovat z předcházejících tvrzení tvrzení jiná. V tomto smyslu můžeme nazvat myšlením i dokazování v geometrii.“⁶

Z uvedeného textu je patrné, že J. S. Mill pod pojem dedukce zahrnuje i standardní způsob „odvozování“ z axiomů či jiných výchozích tvrzení, jejichž „platnost“ se buď předpokládá (což je pro Milla z hlediska pravdivosti poznání nedostatečné), nebo byla již dříve (empiricky) potvrzena.

Mill však takovéto koncipování logiky v plném rozsahu nepřijímal, i když odvozování z premis za součást předmětu logiky zřejmě považuje. Volí však poněkud jiné vymezení, v jistém smyslu „užší“, ale na druhé straně obsahující i „hodnotový“ aspekt („utilitaristickém“ smyslu). „Logika se zabývá našimi myšlenkovými postupy pouze potud, pokud vedou k našemu vlastnímu poznání a k ovládnutí poznání pro naše účely.“⁷ Z uvedené citace lze usoudit, že cílem našeho poznání, podle J. S. Milla k němuž logika slouží, je „užitečnost“ pro naše záměry – cíle, které jsou zpravidla lokalizovány do sféry reálného (ekonomickými, sociologickými či jinými o empirii opřeny metodami) analyzovaného praktického života. Má-li však být poznání využitelné pro naše záměry, musí být „pravdivé“. „Pravdivost“ poznání je tedy nikoliv cílem, nýbrž prostředkem k dosažení jeho „užitečnosti“.

6) Všechny citace z Millova „Systému logiky“ (pokud nebude výslovně uvedeno jinak) jsou volně převzaty ze slovenského překladu části Millova „Systému logiky“, publikovaného v Antalogii z diel filozofov, svazek V, Bratislava, VPL 1967. Tamtéž s.117.

7) Tamtéž, s. 117.

Indukce versus dedukce

Tím se dostáváme k otázce pravdivosti poznání. „K pravdám se dobíráme dvěma cestami: jedny (pravdy) poznáváme přímo a „samy o sobě“, druhé prostřednictvím jiných pravd. První jsou záležitostí intuice či bezprostředního uvědomění (bezprostřední smyslové evidence), druhé jsou záležitostí úsudku. Pravdy poznávané intuicí jsou původními (prvotními) premisami, z nichž jsou odvozeny všechny ostatní.“⁸ Je patrné, že J. S. Mill jednoznačně preferuje pravdy „prvního druhu“. Bez nich by poznání (pravdivé) buď nebylo možné, nebo by nebylo použitelné k „naším cílům“.

Vlastní doménou logiky je především důsledné odvozování „pravd druhých“ ze základních pravd „prvních“. „Oblast logiky je tedy nutno omezit na tu část našeho poznání, která spočívá v odvozování „pravd“ z „pravd předtím známých“, ať už to jsou všeobecné soudy nebo data pocházející z pozorování a vjemů. Logika není vědou o pojmu, nýbrž vědou o důkazu a jeho jasnosti.“⁹ Takové to pojetí „oblasti“ logiky je zcela konzistentní s převažujícími tendencemi ve vývoji matematiky a o matematické prostředky opřené logiky Millovy doby. Dalo by se říci, že v tomto směru Mill je ve své době myslitelem „moderním“.

Logické metody a postupy vztahuje tedy jak k tvrzením o „jednotlivostech“, která jsou opřena o empirii, tak k „obecným soudům“, jejichž pravdivost (či platnost) je dána předchozím poznáním či předcházejícím „vyvozením“ z jiných, nesporně pravdivých tvrzení. Podle něj se každá věda skládá z faktů a závěrů, které z nich plynou. V tomto smyslu je předmětem logiky analýza vztahů mezi fakty a stanovení toho, co je z nich možno vyvodit. Je tedy v jistém slova smyslu vědou o „rozumových operacích“ jako o prostředku zvládnutí faktografického materiálu. V tom nepochybně spočívá (ve vztahu k dané době) určitá modernost Millova přístupu k logice.

Bylo by možno diskutovat o tom, zda jednotlivá vymezení předmětu či oblasti, jíž se logika zabývá, jsou v Millově díle konzistentní. Bezsporně však můžeme říci, že v rovině, v níž ji charakterizuje

8) Tamtéž, s. 118.

9) Tamtéž, s. 119.

je jako „vědu“ (na rozdíl od logiky jako „umění“), nalézají prostor pro uplatnění „induktivních“ i „deduktivních“ logických postupů. Do jaké míry je však vztah „indukce“ a „dedukce“ v této rovině jeho chápání logiky vyvážený či organicky se doplňující, nelze jednoznačně rozhodnout.

J. S. Mill však logiku začleňoval (zřejmě v důsledku své obecně filozofické orientace) do širšího kontextu. Nebyla pro něj jen vědou, jejímž předmětem byla analýza myšlenkových operací určitého typu (již zmíněného odvozování), nýbrž i v baconovsko-humovském smyslu „uměním“, tj. nalézáním nových poznatků vědeckými metodami. V tom spočívala její noetická i metodologická funkce; byla logikou vědeckého poznání. Získávání nových poznatků (či příspěvků k němu) bylo rovněž měřítkem její užitečnosti (v Benthamově smyslu).

V této rovině je J. S. Millem jednoznačně upřednostňována „indukce“ či induktivní logika před deduktivními postupy. Skutečné „získávání“ nového poznání je především (jedině) zásluhou induktivních postupů. Deduktivní metody jsou (jak vyplynulo z jeho pojetí předmětu logiky jako „vědy“) zhodnotitelné především v „další“ následné práci s dříve získanými poznatky. Jeho pozdějšími kritiky bylo právě toto stanovisko často označováno jako „radikální indukcionismus“.

Kánony poznání

S rozpracováním principů induktivního myšlení a jeho úlohy v rozšiřování sféry vědeckého poznání úzce souvisí i jeho analýza příčinnosti, která je klíčovou otázkou pro pojetí vědecké zákonitosti. Jeho řešení těchto problémů je koncentrovaně vyjádřeno formulací základních pravidel, „kánonů“, které jsou v oblasti metodologie považovány za nejvýznamnější Millův přínos.

První kánon: „Jestliže dvě nebo více situací zkoumaného jevu mají pouze jednu společnou okolnost, v níž se shodují, je to příčina (nebo následek) daného jevu.“¹⁰ Volně můžeme tento první Millův kánon interpretovat asi takto: Jestliže v kontextu s jevem „C“ se vyskytuje vždy série navzájem různých jevů „A₁...A_n“, mezi nimiž je, kromě zkoumaného jevu „C“, pouze jediný shodný, ozna-

číme jej „B“, pak tento jev „B“ je příčinou (nebo následkem) jevu „C“. Tímto prvním kánonem je charakterizováno podle Milla tzv. „*pravidlo shody*“.

Druhý kánon vyjadřuje „*princip metody rozdílu*“: „Jestliže situace, v níž se zkoumaný jev vyskytuje a situace, v níž se nevyskytuje, mají společné všechny okolnosti s výjimkou jedné jediné, jež se vyskytuje pouze v prvním případě, pak okolnost, v níž se obě situace navzájem liší, je účinkem nebo příčinou anebo neoddelitelnou součástí příčiny zkoumaného jevu“.

S pomocí využití symboliky bychom opět mohli tento Millův kánon vyjádřit přibližně takto: máme-li dvě navzájem různé posloupnosti jevů, které se shodují ve všech jevech „A₁... A_n“ a liší se pouze v tom, že první posloupnost obsahuje ještě navíc jev „B“, pak v případě, že v první posloupnosti se mezi jevy vyskytuje i nějaký jev „C“ a v druhé posloupnosti se nevyskytuje, můžeme tvrdit, že jev „B“ je příčinou (nebo neoddelitelnou součástí příčiny) či následkem jevu „C“. Obě metody – jak metodu shody tak metodu rozdílu – nazývá J. S. Mill metodami „*elimináčními*“.

Tyto základní metody pak doplňuje pravidly vyjádřenými v dalších třech kánonech. *Třetí kánon* podle něj charakterizuje „*nepřímou metodu*“, kterou považuje víceméně za další rozšíření a doplnění metody shody. „Jestliže dvě nebo více situací, v nichž se zkoumaný jev vyskytuje, mají pouze jednu okolnost společnou, zatímco dvě nebo více situací, v nichž se zkoumaný jev nevyskytuje, nemají kromě nepřítomnosti uvedené okolnosti nic společného, pak jediná okolnost, kterou se obě dvě (první) situace odlišují, je následkem nebo příčinou nebo neoddelitelnou částí příčiny zkoumaného jevu.“¹¹

S použitím symboliky lze tento kánon přibližně interpretovat takto: Jestliže dvě nebo více posloupností jevů „A₁...A_n“ v níž se vyskytuje zkoumaný jev „C“ mají, kromě jevu „C“ pouze jeden jediný společný jev „B“, zatímco ve všech ostatních jevech „A₁...A_n“ se liší, zatímco dvě nebo více posloupností „D₁...D_n“, které neobsahují jev „C“ se shodují pouze v tom, že obě neobsahují pouze jev „B“, pak jev „B“ je následkem nebo příčinou nebo neoddelitelnou částí příčiny zkoumaného jevu „C“.

10) Tamtéž, s. 126.

11) Tamtéž, s. 130.

Čtvrtý kánon charakterizuje metodu, kterou J. S. Mill označuje jako „metodu zbytků“: „Vyloučíme-li z nějakého jevu takovou část, o níž po předcházejících induktivních postupech víme, že je účinkem určitých antecedentů, pak zůstávající část jevu je následkem zbývajících antecedentů.“¹² Toto pravidlo je poměrně složitější. Odvolává se na předchozí „induktivní“ odvozovací postupy, podle nichž vyplynuly ty části zkoumaného jevu, které vyčleníme z předcházejících empiricky ověřených tvrzení. Zůstávající část jevu je potom logicky odvozeným důsledkem jiných (zůstávajících) empiricky ověřených tvrzení.

Konečně *pátý kánon* charakterizuje podle Milla metodu snad nejsložitější, kterou označuje jako metodu „*sdrůžených změn*“: „Jakýkoliv jev, který se mění, pokud se určitým způsobem současně mění jiný jev, je příčinou nebo účinkem daného jevu, nebo je s ním spojen nějakou příčinnou souvislostí.“¹³ Vhodná interpretace tohoto pátého kánonu může být přibližně takováto: Jestliže se libovolný jev „A“ mění vždy, kdykoliv se mění určitým způsobem jiný jev „B“ a to za každých podmínek a okolností, je jev „A“ buď příčinou nebo účinkem jevu „B“, nebo je s ním spojený příčinným vztahem.

Po Humově principiální skepsi vůči jakékoliv možnosti poznání „příčinného vztahu“ představují Millovy „kánony“ nejen uznání možnosti poznat příčinné souvislosti, byť v „jevové“ rovině, nýbrž současně poskytují relativně přesný postup, jak příčinnou souvislost v konkrétním případě identifikovat. Pokud bychom důsledně analyzovali Millovo zdůvodnění jednotlivých „kánonů“, došli bychom k závěru, že i formulace, které jednoznačně preferují „indukční“ přístup, jsou svým autorem zdůvodňovány v podstatě „deduktivním“ způsobem.

Na tuto skutečnost poukazovali i mnozí Millovi kritici. Jako příklad je možno uvést Williama S. Jevonse, jednoho z významných logiků druhé poloviny 19. století¹⁴ a rovněž významných ekonomů marginalistické revoluce, který Millovy ekonomické názory odmítal a důsledně vyvracel. I když v oblasti logicko-metodologic-

kých úvah rovněž, podobně jako J. S. Mill, preferoval „induktivní postupy“, na adresu Millovy logiky poukazoval na jeho neujasněnost vztahu dedukce a indukce. I další z jeho dobových kritiků poukazují na skutečnost, že při analýze složitějších jevů J. S. Mill ne vždy vyváženě přechází od „induktivních“ k „deduktivním“ postupům.

Byl Mill konzistentní?

Je otázkou do jaké míry v Millově době bylo možno dospět k vyváženému vztahu mezi induktivními a deduktivními postupy. V průběhu 19. století docházelo teprve k postupnému budování teoretických základů induktivního myšlení. Induktivismus většiny přecházejících myslitelů, Francisem Baconem počínaje, byl více méně spontánního či intuitivního charakteru.¹⁵ Současně tradiční představy o „deduktivní metodě“ a o „deduktivní logice“ doznávají v průběhu 19. století rovněž značné změny.

Bezesporu patří mezi Millovy zásluhy především rozpracování induktivní logiky. Jeho pojetí se stává pro svoji dobu doplňkem tradičního anglického empirismu, posíleného pozitivistickým přijetím významu faktografie. Ohromná úcta k faktu je prostoupena většinou jeho prací a úzce spojena s další jeho významnou ideou – odporem proti spekulaci, která je podle něj skutečné vědě naprosto cizí, znamená pro vědu vždy nebezpečí znehodnocení. Explicitně to vyjadřuje ve své studii „A. Comte a pozitivismus“ (1865).¹⁶

Je zřejmé, že ani Millova logika ani jeho metodologické názory nebyly zcela konzistentní (je otázkou, zda ve své době vůbec konzistentními být mohly). Dalším velkým problémem však je, do jaké míry se logické či metodologické metody a postupy obsažené v jeho „Systému logiky“ prakticky zhodnotily v jeho vědecké a badatelské práci v oblasti ekonomie a filozofie.

15) Konec konců oblast induktivní, či pravděpodobnostní logiky, skýtá poměrně široké pole bádání i dnes.

16) S Comteovým dílem se seznámil v roce 1837, kdy se intenzivně věnoval studiu jeho „Kurzu pozitivní filozofie“. I když byl v mnohém touto prací ovlivněn, přesto kritizoval zejména řadu prvků spekulativního charakteru v Comteově myšlení.

12) Tamtéž, s. 132.

13) Tamtéž, s. 134.

14) Z hlediska vývoje logiky sehrála významnou úlohu Jevonsova práce „Čistá logika“ (1862), v níž navázal na již zmíněné dílo G. Boola.

Je evidentní, že z hlediska reálného užívání metodologických postupů, které teoreticky rozpracoval ve svém „Systému logiky“, je nutno jinak přistupovat k jeho pracím typu „Zásady politické ekonomie“ na straně jedné a pracím či statím, jejichž vznik byl motivován nikoliv „vědeckými“ zájmy, nýbrž spíše jeho (dobově podmíněnými) společenskými a politickými postoji na straně druhé. Přesto (i když v literatuře věnované J. S. Millovi je možno se setkat i s jinými názory) se lze domnívat, že ani ve svém stěžejním ekonomickém díle vždy striktně nedodržel všechny metodologické principy a postupy rozpracované v „Systému logiky“.

Jestliže při hodnocení Millových ekonomických názorů, stejně jako jeho společensko-politických úvah, lze konstatovat určitou – někdy i dost významnou – nekonzistentnost, lze totéž s určitým zmírněním konstatovat i o jeho logicko-metodologických názorech. Je otázkou, zda právě nevyváženost či určitá „spornost“ v oblasti jeho metodologického myšlení neovlivnila v tomto směru i jeho práce ekonomické či obecně filozofické. Každopádně (i vzhledem k tomu, že jeho stěžejní dílo z oblasti logiky a metodologie chronologicky předcházelo většině ostatních prací) nelze takovou to možnost vyloučit.

Reflexe myšlenek J. S. Milla českými národohospodáři*

Ilona Bažantová

Právnická fakulta Univerzity Karlovy

Angličan John Stuart Mill (1806–1873) svým rozsáhlým dílem zasáhl nejen do ekonomie, ale také do logiky a filozofie, etiky a politiky. Je vzýván a vzpomínám jako klasik liberalismu, obhájce lidské svobody, demokracie a ženských práv, ale na jeho dílo, především v oblasti sociálně filozofické, se taktéž odvolávají reformní a levicově zaměřeni autoři. Cílem příspěvku je zmapovat Millův vliv v českém prostředí.

Časové zarámování Millova vlivu na české autory

Millův vliv jako ekonoma vrcholného období klasické politické ekonomie na české autory se datuje převážně od přelomu 50. a 60. let zhruba do konce třetí čtvrtiny 19. století, neboť poté se na našem území od 80. let 19. století dostává postupně do popředí vedle stávající německé historické školy nově se formující rakouská subjektivně psychologická škola.

Vliv Millovy klasické politické ekonomie na české autory je tedy časově velmi omezený. Hlavní příčina této skutečnosti spočívá v tom, že Millovo dílo bylo hned zařazeno do škatulky „anglické ekonomie“, která u nás nebyla nijak nadšeně přijímána. Učení Adama Smithe se k nám dostávalo až ve druhé čtvrtině 19. století z Německa ve zprostředkované podobě a prolínalo se s dozrívající rakouskou kamealistikou. Z anglické klasiky se u nás přejal důraz na svobodu podnikání a individuální zájmy, avšak pouze pokud nebyly v rozporu s národními zájmy – poté mají přednost zájmy národa.

Od začátku druhé poloviny 19. století se na pražské univerzitě učila v jednoduše podávané formě francouzská klasická eko-

* Příspěvek na konferenci „Ekonomie Johna Stuarta Milla“, Ekonomická fakulta Vysoké školy báňské, katedra ekonomie, Ostrava, 15. listopadu 2006.

nomie, která svou vícefaktorovou nákladovou teorií hodnoty, harmonií, optimistickým pohledem na průmyslový rozvoj a důrazem na úlohu podnikatele více vyhovovala místním podmínkám. Nejen, že zde nebyla tradice výuky *anglické* klasické ekonomie, ale dokonce některé její podstatné postuláty jako např. pracovní teorie hodnoty, Malthusův populační zákon, zákon klesající míry zisku, přílišný liberalismus neberoucí ohled na národní zájmy apod. byly pro hlavní proud české politické reprezentace nepřijatelné, a proto Millova klasická ekonomie byla vstřebávána velmi obezřetně a kriticky. Další příčina by mohla být, že oproti u nás užívané jednoduché Drozově, Chevalierově či Bastiatově francouzské klasické ekonomii byla Millova klasická ekonomie ve své sofistikované podobě méně intelektuálně přístupná.

Vliv Millových sociálně ekonomických reformních názorů měl u nás naopak dlouhodobější dosah. Na Millův reformní program se čeští autoři odkazují ještě ve 20. a 30. letech 20. století. Zaujaly je Millovy úvahy o omezování pozemkové renty a dědického práva a systém zdanění.

Prameny a zdroje poznání Millova díla

Millův vliv jako představitele vrcholné klasické politické ekonomie byl dalekosáhlý. Jeho rozsáhlá kniha „*Principles of Political Economy with some of their applications to Social Philosophy*“ (1848) a v dalších vydáních se skoro půl století používala jako standardní vysokoškolská učebnice politické ekonomie v celé anglosaské oblasti. Pro název této knihy se vžil český překlad „Zásady politické ekonomie s některými aplikacemi na sociální filozofii“ (např. Holman 1999, s. 106; Sojka, 2002, s. 204), ačkoli již podle Albína Bráfa je chybné překládat „Principes“ (franc.) či „Principles“ (angl.) jako „Zásady“, protože to „neznamená jen zásady t.j. pravidla jednání, nýbrž spíše všeobecné pravdy, základní nauky, základy“ (Bráf, 1923, s. 129).

Nejprve se podívejme na dobově dostupné prameny a zdroje informací o Millově ekonomickém díle v našem českém prostředí. „Principles“ nikdy nebyly přeložené do češtiny, používal se buď anglický originál nebo německý překlad.

Ve druhé polovině 19. století se pravděpodobně v Praze používaly různé anglické originály a německé překlady, bezpečně ale

víme o používání anglického vydání „Principles“ z londýnského nakladatelství Longmans and Co. z roku 1865 v rozsahu 591 stran na Právnické fakultě Karlo-Ferdinandovy univerzity, kde se na národohospodářské katedře klasická ekonomie jako univerzitní věda učila. Dále byla v Praze dostupná dvousvazková kniha „Principles“ sedmého vydání londýnského vydavatelství Longmans, Green and Co. z roku 1871.

Co se týká německého překladu, na Právnické fakultě se Millovy „Grundsätze der politischen Oekonomie nebst einigen Anwendungen derselben auf die Gesellschaftswissenschaft“ objevují ve dvousvazkovém vydání (600 stran a 737 stran) hamburského nakladatelství Perthes-Besser und Mauke z roku 1852. V Lipsku nakladatel Fues a R. Reiland vydal v letech 1869 až 1880 v němčině ve 12 svazcích Millovy „Gesammelte Werke“, tedy „Sebrané dílo“, přeložené Theodorem Gomperzem, které bylo kompletně i v knihovně pražské Právnické fakulty, a „Grundsätze der politischen Oekonomie...“ byly zařazeny jako svazek pátý, šestý a sedmý „Sebraného díla“ hned v roce 1869. Pro doložení výše uvedeného tvrzení o masovém používání Millových „Principles“ poznamenejme, že se jednalo o v pořadí třinácté (!) vydání německého překladu. V období první republiky se v Praze mj. používal německý překlad „Grundsätze“ jenského nakladatele G. Fischera z roku 1921 až 1924, vycházející ze sedmého vydání originálu z roku 1871.

Millovo ekonomické dílo „*Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy*“ z roku 1844 u nás bezprostředně rozšířené nebylo, a ačkoli jej ve své monografii z roku 1869 Chleborad uvádí, prokazatelně se na našem území objevuje teprve ve výše uvedeném německém překladu Millova „Sebraného díla“.

Obsáhlejší seznámení se s ekonomickými Millovými názory v češtině bylo možné až díky překladům-učebnicím dějin ekonomického myšlení. Jednou z prvních byla kniha *Johna Kells Ingrama* z roku 1888 „*History of Political Economy*“. Vyšla v Praze u nakladatele Josefa Pelcla už v roce 1895 podle vydání z roku 1893 s titulem „Dějiny vědy národohospodářské“. Významný je překlad dvoudílné francouzské monografie Charlese Gidea a Charlese Rista „*Histoire des Doctrines économiques*“ (česky „Dějiny nauk národohospodářských“ I. díl 1915, II. díl 1917, v dal-

ším českém vydání v roce 1921 a 1928 s titulem „Dějiny nauk národohospodářských – od doby fyziokratů až po naše dny“). První české vydání překladatelů Jana a Milady Koudelových bylo pořízeno podle druhého vydání originálu ve dvou obširných svazcích – stran 468 a 497. Šlo o dílo, které bylo u nás používáno jako učebnice a z kterého dlouho a spolehlivě čerpali čeští ekonomičtí teoretici a učitelé. Pokud jde o shrnutí podstaty Millova díla, dobře bylo poukázáno na jeho hlavní přínosy k rozpracování a završení klasické politické ekonomie i na jeho rozpornost, kdy Gide a Rist přímo používají pojem „individualisticko-socialistický program Stuarta Milla“ (Gide, Rist, II., 1917, s. 72).

Co se týká *metodologických spisů*, v českém prostředí se více než s anglickými originály pracovalo s německými překlady; ověřeno máme používání „Die Methode der inductiven Forschung als die Methode der Naturforschung in gedrängter Darstellung“ vydaném v Braunschweigu nakladatelem F. Viewegem v roce 1865, od stejného nakladatele pochází jako čtvrté německé vydání dvoudílné „System der Deductiven und Inductiven Logik: Eine Darlegung der Principien Wissenschaftlicher Forschung, Insbesondere der Naturforschung“ z roku 1877 a dále se používal překlad T. Gomperze „System der Deductiven und Inductiven Logik: Eine Darlegung der Grundsätze der Bewieslehre und der Methoden wissenschaftlicher Forschung“ lipského nakladatele Fuese z roku 1872. V námi sledovaném období až do konce první republiky nebyly žádné metodologické spisy do češtiny přeloženy. Ve druhé polovině 90. let 20. století se na Slovensku ujímá některých překladů Emil Višňovský.

Často byla do češtiny překládána Millova *filozofická a politologická díla* či jejich výňatky, která byla čtena a citována i českými národohospodáři. Filozoficko-politické úvahy publikoval Mill v dalších významných knihách, jedna z nich byla „O svobodě“ („*On Liberty*“ 1859). V roce 1872 přeložil a v časopisu „Slovan“ vydal Karel Sabina Millovo dílo „O svobodě“. Dále znovu vyšlo jednak roku 1891 v překladu H. Kosterky a V. Petržely v Praze v nakladatelství Časopisu českého studentstva, a dále roku 1913 v překladu K. Radila u nakladatele Otty.

Další Millovo dílo „*Considerations on Representative Government*“ z roku 1861 bylo v překladu Františka Vahalíka jako „Úva-

hy o vládě ústavní“ vydáno Praze v nakladatelství Časopisu českého studentstva roku 1892. Jen pro zajímavost dodejme, že druhé české vydání tohoto překladu vyšlo až po sto letech v roce 1992 v nakladatelství Svoboda.

Dále v roce 1880 vyšel v Praze překlad díla „O individualitě“. Milla jako zastávce ženských práv a propagátora zrovnoprávnění postavení žen obdivovala také Charlota G. Masaryková - roku 1890 vyšlo v jejím překladu jako „Poddanství žen“ v nakladatelství Časopisu českého studentstva do češtiny přeložené Millovo „*The Subjection of Women*“. Dílo „Tři essaye o náboženství“ vyšlo v českém překladu J. Davida-Zvičinského v pražském nakladatelství J. Pelcla roku 1900, a „Vlastní životopis“ přeložený G. Žďárským u stejného nakladatele v roce 1901.

Mill jako klasický ekonom a reflexe jeho díla

I u nás se z různých vydání, většinou v německém překladu, četly „Principles“, i když nebyly jako vysokoškolská (univerzitní) učebnice předepsány a jednalo se tedy o jakési samostudium. Alespoň v několika prvních desetiletích od vydání originálu si každý čtenář musel o Johnu Stuartu Millovi udělat úsudek sám.

Právník, vyučující statistiku na pražské polytechnice, pozdější notář a národohospodářský spisovatel Max Wellner (1838–1904) ve svých knihách psaných na počátku 70. let 19. století kritizuje jak přílišný pesimismus a liberalismus „anglické školy“, tak jiné Millovy prohřešky včetně přílišné ženské emancipace: „Velmi znám je John Stuart Mill, žák Smitha. Ač Mill dobyt si čestného jména muže věhlasného, přece rozličných poklesků se dopustil. Číslice statistické, které mu po ruce jsou, udává často nepravé; tvrdil k. př., že je v Anglii jen 30 000 majitelů pozemků, kdežto je jich alespoň 400 000. Také v otázce ženské s ním souhlasit těžko. Na krátce na dlouze musí ženám ovšem v mnohém povoleno býti, avšak ne ve všem.“ (Wellner, 1874, s. 35). Na druhou stranu dává Millovi za zásluhu, že vědu národního hospodářství pronikl duchem filozofickým (Wellner, 1875, s. 13).

Staročech František Ladislav Chleborad (1839–1911) ve svém díle „Soustava národního hospodářství politického“ z roku 1869, kde byl v přední části knihy (cca prvních sto stran textu) udělán přehled dějin ekonomického myšlení několika století, Milla zařa-

díl do jím odsuzované liberální „manchesterské školy“. Základním znakem příslušníků manchesterské školy bylo hlásání „neomezené svobody tržební a ... zásady Laissez faire, laissez passer“ (Chleborad, 1869, s. 122). Přesto Chleborad dále tuto školu diferencuje a všímá si rozdílů mezi francouzskou a anglickou větví i rozdílů uvnitř anglické politické ekonomie a Millovo dílo odlišuje od Ricardova. Vedle francouzské školy vyčleňuje školu staroanglickou čili Smithovu, novoanglickou čili Malthusovo-Ricardovskou a anglickou školu sociální, kam přiřčňuje i J. St. Milla. Lichotivě mínění o něm zrovna nemá: „John Stuart Mill držení u nás za nejslovutnějšího ekonomistu současného. Sepsal řadu spisů hospodářských, kterouž otevřel r. 1844 spisem „Essays on some unsettled questions of Political Economy“ (Pokusy o některých nerozhodných otázkách politické ekonomie). Soustavu úplnou podal roku 1848 pod názvem „Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy“ (Zásady politického hospodářství s některými jich upotřebeními pro filosofii společenskou). Obě díla vynikají formou scholastickou a suchopárnou ideologií. Čeho nikdo před ním nedokázal, to dovedl pan St. Mill: zrušil totiž pouhou logikou právo vlastnické! Praví totiž, že co jest oprávněnou výjimkou, může sloužiti též za pravidlo; vyvlastnění (expropriace) jest výjimkou z vlastnictví: proto se může stát pravidlem. Díla jeho jsou hodnoty prostřední. Zásluhu má, že nedal se mýliti spisovateli kontinentálními, kteří rozdělávali hospodářství politické v nauku a politiku hospodářskou, nýbrž přijal, jak po rozumu jinak nelze, politiku v nauku o hospodářství.“ (Chleborad, 1869, s. 127–128).

Hodnocení Mila jako klasického ekonomy nad Millem-reformátorem u Chleborada vítězí; Chleborad neocenil Millův reformní program, i když byl sám teoretickým i praktickým propagátorem českého svépomocného dělnického podnikatelství (viz Bažantová, 2002, s. 49-62).

Díky Millovým „Principles“ se pozdější významný český národohospodář Albín Bráf (1851–1912) na počátku 70. let 19. století v rámci svého dobrovolného samostudia ekonomie začal seznamovat s klasickou politickou ekonomikou, i když ji později opouští jako metodologicky i paradigmaticky jednostrannou. Sám o tom v článku „O mém blouznění vědeckém“ říká: „Hledal jsem tedy

poučení jinde na svůj vrub. Jméno J. St. Milla, jehož logika byla tehdy také mnoho čítána, zdálo se mi podávati záruk dosti a chutě dal jsem se do studia jeho Principles ... I byl jsem jím všecek zaujat; činil si výpisky atd., nedovedl vůbec národohospodářsky jinak myslit a na svět se dívat. Ale dílo to bylo prací Millovy mladosti, bylo mnohem méně, než on se domníval a než já mohl tehdy chápati, emancipováno od základních východišť a logické metody zakladatelů tzv. klasické, individualistické (liberální) školy, zejména D. Ricarda, slavného mistra té metody. Mělo to sice velikou výhodu pro mne, že první kniha, ze které jsem se předmětu učiti počal, dobře byla způsobilá sloužiti jaksi logickému cviku a disciplinovanějšímu myšlení – mnohem lépe zajisté bylo pro mne, než kdybych byl sáhl k některému duchaplnému essaistovi. Připisuji tomu zejména též, že Carey, jenž se mi pak brzo dostal do rukou, přese všecku svůdnost svých důkazů analogiemi na mne dojem neučinil. Ale byla to přece jednostrannost.“ (Bráf, 1922, s. 222–223). Na Millovi oceňoval jeho dobový přínos k národohospodářské metodologii, ačkoli sám se k vyhraněné dedukci nepřikláněl: „Metoda klasické školy, vytříbená, zjemnělá i na jiné obory než na svět soukromohospodářský rozšířená, koná své služby k vysvětlení typického rázu různých průběhů na zásadní půdě nynějších platných řádů. ... J. St. Mill (v systému induktivní a deduktivní logiky) pro obor národohospodářský přiznává rozhodující váhu dedukci.“ (Bráf, 1923, s. 50).

Millův vliv na reformní (nemarxistické) české autory

John Stuart Mill ve svém nejznámějším ekonomickém díle z roku 1848 „*Principles of Political Economy with some of their applications to Social Philosophy*“ a v pozdějších vydáních (za jeho života toto dílo vyšlo sedmkrát) zdůrazňoval pozitivní úlohu kooperativního sdružování. Neznamena to, že by přestal věřit ve svobodu a volnou soutěž, pouze svůj individualismus a utilitaristickou filozofii po roce 1848 ve druhé polovině svého vědeckého života „doplňuje“ reformními sociálními vizemi, částečně pod vlivem své dlouholeté přítelkyně, pozdější manželky Harriet Taylorové (viz Hayek, 1951).

Jedním z prvních Čechů, který byl Millovým společenským reformním programem ovlivněn, byl politik, publicista, literár-

ní kritik a spisovatel Karel Sabina (1813–1877) hlásající v 60. a na počátku 70. let 19. století nutnost společenských oprav, které se ale nemají dít nahodile, ale v souladu se „sociální vědou“. „*Sociální vědu*“ chápal Sabina jako syntézu politické ekonomie a socialismu, jež překoná nedostatky obou věd, „něco třetího, v němž by se základní tendence obou vyvinuly k nové a všeobecnější vědě. Toto třetí jest všeobecná věda sociální. Přední ekonomisté našich dnů Američan Carey a Angličan Stuart Mill dávají najevo, že se přímo přiklánějí k této vědě, která dojistá dalším svým vývojem musí do sebe vsáti vždy více a více socialistických prvků...“, soudil Sabina (1950, s. 101) a upozorňoval, že pevnější základy sociální vědy položil již francouzský filozof August Comte. Sabina znal tehdejší francouzská socialistická a komunistická učení, tvrdil, že mají přednosti i nedostatky, ale považoval je za neuskutečnitelná a nežádoucí, potlačující svobodu. Často citoval reformní názory Johna Stuarta Milla, např. v otázce pozemkového vlastnictví, v otázce mzdy, ale zásadně nesouhlasil s Millovými návrhy na regulování uzavírání manželství podle majetnosti a schopnosti uživit budoucí rodinu a s omezováním porodnosti jako prostředkem boje proti nízkým dělnickým mzdám (Sabina, 1950, s. 106 an, s. 146).

Dalším stěžejním bodem rozdělujícím ekonomy a socialisty je podle Sabiny otázka *vlastnictví*. „V této otázce se ekonomisté stavějí na stanovisko pozitivního práva. Podle Milla míti k něčemu právo znamená míti něco, vzhledem k čemuž společnost má chrániti toho, kdo to nemá. Socialisté však připojují otázky: Jakým právem to má a jak toho nabyt a jak toho užívá?“ (Sabina, 1950, s. 102–103). Na příkladech Sabina uvádí jednotlivé socialistické argumenty a na druhou stranu cituje Milla obhajující soukromé vlastnictví z pozic sociální filozofie a glosuje Millovy úvahy poznámkou: „Přijme-li se zásada soukromého vlastnictví, musíme tudíž předpokládati, že není provázena nijakými nerovnostmi a nespravedlnostmi, kteréž ruší a ztěžují dobrý účinek této zásady.“ (s. 107). Sabina si Millova díla vážil a jak jsme již výše zmiňovali, dokonce vydal český překlad Millova spisu „*On liberty*“ (1859) roku 1872 ve Slovanu.

Přirozené zákony, jež podle klasické politické ekonomie platí neomezeně a nedají se ovlivnit, Mill viděl jen ve sféře výroby; při

rozdělování platí podle něj pouze zákony vytvořené lidmi a lidmi se také dají měnit (Mill, 1923, s. 199). Změnu chtěl Mill uskutečnit pomocí svého „Programu sociální politiky“, kde se snažil spojit maximum individuální svobody jednání se společným vlastnictvím přirozených zemských statků a rovným rozdělením výnosu práce těm, kdož pracují. „Program“, tak jak jej vyložil ve svých *Principles* v sedmé kapitole čtvrté knihy, zahrnoval tři okruhy problémů:

1. *Zrušení námezdního poměru a jeho nahrazení výrobními družstvy*. Nejprve se měl zvýšit podíl dělníků na zisku kapitalistických podniků. Spoluvlastnictví a pozdější spolurozhodování dělníků mělo vyústit do dělnického družstevnictví. Námezdní poměr podle Milla ničí individualitu a zbavuje člověka zájmu na výrobku vlastní práce, zatímco sdružování dělníků s podnikatelem (v některých případech a dočasně), nebo trvalé sdružování dělníků mezi sebou se nejvíce blíží sociální spravedlnosti, kdy každý vyrábí v zájmu svém a v zájmu všech. Tento aspekt vysoce oceňoval v první polovině 20. století působící český levicový reformní politik a hlasatel tzv. družstevního socialismu František Modráček (1871–1960), který jednak Milla jako znamenitého anglického filozofa a ekonoma chválil, že „nejen hájil horlivě výrobní družstva dělnická, ale netajil se přesvědčením, že vývoj poměrů povede ke zrušení služebného a pracovního poměru nynějšího“ a poté přímo citoval z Millových „*Principles*“, že „pakli povoláno jest lidstvo k dalším pokrokům, nemůže býti za nejvyšší cíl pokládána ona podnikatelská forma, kde kapitalista je pánem a dělníci poddanými bez práva spolurozhodovacího a spoluvlastnického, nýbrž cílem bude ona forma společenská, v níž dělníci sami ve smyslu zásad rovnoprávnosti budou vlastniti kapitál společně a provozovati závod volenými a sesaditelnými dílovedoucími.“ (Modráček, 1918, s. 32–33)

2. *Eliminace pozemkové renty prostřednictvím pozemkové daně*. Pozemková renta není podle Milla přirozená, neboť dává jednotlivcům něco, co není výsledkem individuální práce. Proto prostřednictvím zdanění se renta všem „vrací“ zpět. J. S. Mill tuto původní myšlenku svého otce, ekonoma a zastávce utilitarismu Jamese Milla, více rozpracoval do plánu pozemkové reformy a k propagaci zdanění pozemkového vlastnictví založil „Land

Reform Association“. Nechtěl okamžité zestátnění půdy, byť by to podle něj bylo spravedlivé řešení. Důvodem je, že státní či obecní správa zestátněné půdy by byla neefektivní a uplynulo by mnoho let, než z výnosu půdy by se vytvořily zdroje pro zaplacení náhrady původním majitelům půdy. Další možnosti omezení pozemkové renty viděl v podporování malých zemědělských usedlostí. Úvahy J. S. Milla o nutnosti eliminace pozemkové renty přijal za své nejenom F. Modráček, který stál u zákonných návrhů československé pozemkové reformy v roce 1919, ale i další český národohospodář, nejdříve sympatizant fabiánského socialismu, ve 20. letech 20. století hlasatel družstevního socialismu a ve 30. letech český keynesián Josef Macek (1887–1972). Ten shodně tvrdil, že vznik nové, sociálně spravedlivé společnosti musí začínat postupným, nerevolučním odstraněním pozemkového monopolu a renty, přičemž tento proces bude trvat velmi dlouho, nejméně dvě stě let (Macek, 1921, s. 181–182, 184).

3. *Omezení nerovnosti majetku omezením dědického práva.* Millovu chápání spravedlnosti odporovalo, že jednotlivcům připadnou statky, jež nevyrobili. Každý může odkázat svůj majetek, avšak dědic by podle Millova programu nemohl získat majetek nad určitou hranici. I tento moment Macek vyzdvihoval a navíc ještě upozorňoval, že Mill byl také proti tomu, aby zákonnými dědici byli i příbuzní v pobočné linii, tj. sourozenci a jejich potomci (Macek, 1948, s. 592-593).

Josef Macek Milla také kritizoval, většinou jako klasického ekonomu popisujícího „neměnné zákony výroby“, např. u otázky mezd Macek odmítal klasickou teorii mzdového fondu i Millovo ztotožnění se s Malthusem (Macek, 1948, s. 524, 528).

Macek se taktéž zastavil u Millova chápání *pojmu vlastnictví*. Macek konstatuje, že „nebylo a není nikde na světě národa, který by vlastnictví nějak neomezoval, ať právním, mravním nebo náboženským řádem, a který by trpěl, aby vlastník každé věci podle své libovůle užíval a zneužíval a aby všechny ostatní lidi směl vylučovat z jakéhokoli vlivu na svou věc.“ Mackova základní teze je, že kritika vlastnictví vyžaduje rozbor jeho skutečného rozsahu i obsahu v dané době a v daném prostředí a podle společenských funkcí vlastnictví právní a mravní řád společnosti v dané době určuje způsoby nabývání vlastnictví, jeho obsah i rozsah, jeho

výkon, ochranu a zánik (Macek, 1948, s. 578–579, 581). K podpoře své teze Macek obsáhle cituje z Millových Principles úvahu o vlastnictví, z druhé knihy, první kapitoly: „Zásada soukromého vlastnictví ještě v žádné zemi nebyla podrobena slušné zkoušce; a v této zemi (Anglii) ještě méně než v některých jiných. Sociální úpravy moderní Evropy vycházely z distribuce vlastnictví, která byla výsledkem nikoli spravedlivého rozdělení nebo nabytí vlastní půdy, nýbrž výsledkem vojenského vítězství a násilí: a přes to, co lidská práce konala po mnohá staletí, aby zmírnila dílo moci, společenská soustava stále podržuje mnoho a velkých stop svého původu. Zákony o vlastnictví ještě nikdy se nepřizpůsobily zásadám, na nichž spočívá ospravedlňování soukromého vlastnictví. Zákony ty zavedly vlastnictví k věcem, jež nikdy neměly být předmětem vlastnictví, a absolutní vlastnictví, kde mělo existovat pouze kvalifikované vlastnictví. Nedržely slušně rovnováhu mezi lidskými bytostmi, ale kupily překážky jedněm, aby dávaly výhody druhým; úmyslně podporovaly nerovnosti a zabraňovaly, aby všichni měli slušný start v závodění. Je vsutku neslučitelné s jakýmkoli zákonem o soukromém vlastnictví, aby všichni startovali za dokonale rovných podmínek: ale kdyby tolik námahy, co jí bylo vynaloženo na zhoršení nerovnosti vyhlídek, která vzniká z přirozeného působení na zásady, bývalo by vynaloženo na zmírnění té nerovnosti všemi prostředky, nevyvracejícími tu zásadu samotnou; kdyby tendence zákonodárství byla příznivá rozptylování místo soustředování bohatství – aby podněcovala k rozdělování velkých majetků, místo aby se snažila držet je pohromadě; tu by se shledalo, že zásada individuálního vlastnictví není nezbytně spojena s fyzickými a sociálními zly, jež přiměla tak mnoho myslí, aby se obrátily k jakékoli vyhlídce na odpomoc, byť sebe zoufalejší.“ (Macek 1948, s. 579).

Nakonec ocitujeme Mackův resultát o omezování vlastnictví, ke kterému teoreticky dochází po několika stránkách svých (a Millových) úvah: „Při zásazích do práva vlastnického – stejně jako při jiných sociálních reformách – jde o to, aby zásah odpovídal mravnímu cítění převážné většiny obyvatelstva, takže se nejeví křivdou, i když přináší četným lidem škodu, a dále, aby zásah nevyvolával nepříznivé následky v právním smýšlení a společenském chování (zvláště v oboru hospodářském). Zásah do práv soukro-

mých (ať věcných či jiných) nesmí vyvolat právní nejistotu a obavy z libovůle veřejných orgánů. A dále jmění, jež bylo zásahem do vlastnického práva odňato určitým subjektům, nesmí se stát kořistí nových společenských příživníků anebo zašantročeno do rukou osob, favorizovaných dočasnou vládou.“ (Macek, 1948, s. 590).

Mohlo by se zdát, že lze vidět určitou paralelu s Millovým Programem sociální politiky u českého exilového ekonoma žijícího v USA Jaroslavem Vankem (1930), v jeho teorii zaměstnanecké samosprávy, kterou koncipoval již v 60. letech 20. století a do současnosti ji dále rozpracovává a zdokonaluje do nejmenších detailů, kdy prosazuje řízení a správu podniků na úrovni zaměstnanců. Avšak Vanek, pokud je autorce známo, se na Milla neodvolává či jej jako svou autoritu necituje.

Závěr

Millovo ekonomické dílo nebylo u nás přijímáno nadšeně či nekriticky a je zajímavé sledovat, jaké části jednotliví čeští národohospodáři na Millovo dílo kritizovali či oceňovali. Je zřejmé, že eklektičnost Millova díla umožnila přejímat jednotlivými ideově protichůdnými autory různé Millovy názory, ale i jeho názory různě interpretovat, například Millův pohled na vlastnictví. Většina Millova díla byla českými národohospodáři používána podpůrně k utvrzení svého „ekonomického vyznání víry“, avšak všichni čeští národohospodáři si všimli Millova metodologického a logicko-systémového příspěvku do ekonomických a společenských věd.

Literatura:

- Bažantová, I.: Družstevní a svépomocné koncepce v českém ekonomickém myšlení: Praha, Prospektrum 2002.
- Bráf, A.: Život a dílo. I. Paměti. Praha, Vesmír 1922.
- Bráf, A.: Život a dílo. II. Výbor statí z nauky národohospodářské. Praha, Vesmír 1923.
- Gide, CH. - Rist, CH.: Dějiny nauk národohospodářských I, II: Praha, Jan Laichter 1915, 1917.
- Hayek, F. A.: John Stuart Mill and Harriet Taylor. Their Friendship and Subsequent Marriage, London, Routledge & Kegan 1951.
- Holman, R. a kol: Dějiny ekonomického myšlení. Praha, C. H. Beck 1999.
- Chleborad, F. L.: Soustava národního hospodářství politického. Praha, vlastním nákladem 1869.

- Macek, J.: Problém ceny v socialismu. Praha, nákladem Ústředního tiskového družstva Socialistické strany čsl. lidu pracujícího 1921.
- Macek, J.: Sociální politika, část V. Praha, nákladem České grafické unie 1948.
- Mill, J. S.: Principles of Political Economy with some of their applications to Social Philosophy: New York, D. Appleton and Co. 1923.
- Modráček, F.: Samospráva práce. Praha, Ústřední dělnické knihkupectví a nakladatelství Ant. Svěcený 1918.
- Rieger, F. L.: O statcích a pracích nehmotných a jich významu i postavení v národním hospodářství. Praha, F. Řivnác 1850.
- Sabina, K.: Sociální studie. Praha, Melantrich 1950.
- Sojka, M.: Kdo byl kdo - světoví a čeští ekonomové. Praha, Libri 2002.
- Wellner, M.: Hospodářství národní. Tábor, J. Nedvídek 1874.
- Wellner, M.: Národní hospodářství v stručném přehledu. Praha, Fr. A. Urbánek 1875.

C.

*Přílohy –
výňatky z díla
Johna Stuarta Milla*

Ideálně nejlepší formou vlády je vláda zastupitelská*

John Stuart Mill

Říkávalo se zpravidla odedávna, snad po veškeré trvání britské svobody, že kdyby bezpečně bylo možné najít dobrého samovládce, despotická monarchie byla by nejlepší formou vlády. Vidím v tom nesprávné a velmi nebezpečné nepochopení toho, co dobrá vláda je; které, nezbavíme-li se ho, bude všechny naše úvahy o vládě osudně kazit.

Předpokládá se tu, že neomezená moc, je-li v rukou vynikající osoby, by zabezpečovala poctivé a rozumné provádění všech vládních povinností. Vydávaly by se a prosazovaly dobré zákony, špatné zákony by se opravily, nejlepší lidé by se dosazovali na všechna místa důvěry, spravedlnost by se konala dobře, veřejná břemena ukládala by se spravedlivě a rozumně, každé odvětví správy vedlo by se poctivě a správně, jak by poměry země a stupeň jejího duchovního a mravního vzdělání připouštěly. Rád kvůli důkazu vše to připouštím, avšak musím zde vytknout, do jaké míry a jak málo v prostém výrazu „dobrý despota“ je vysloveno, co je třeba, aby se jen přibližně těchto výsledků dosáhlo. Jejich realizace by ve skutečnosti předpokládala nejen dobrého monarchu, ale monarchu vševědoucího. Bylo by nevyhnutelné, aby v každé chvíli byl řádně zpraven, a to značně podrobně o jednání a pracích každého odvětví správy v každém okresu země a měl by být s to, aby ve dvaceti čtyřech hodinách za den, neboť jenom tolik se jich popřává králi, stejně jako nejprostšímu dělníkovi, věnoval náležitou část své pozornosti a dozoru všem stranám svého rozsáhlého území; nebo bylo by třeba, aby byl aspoň schopen vyhledat a vybrat si z množství svých poddaných nejen značný počet poctivých a schopných lidí, kteří by se hodili k vedení každého odvětví veřejné správy pod dohledem a kontrolu, ale i skrovný počet

* Kapitola z knihy „Úvahy o vládě ústavní: Praha, Svoboda 1992.“

lidí vynikajících ctnostmi a nadáním, jimž lze svěřit, aby nejen své práce konali bez tohoto dohledu, ale sami onen dozor prováděli nad jinými. Schopnosti a energie, potřebné k provedení tohoto úkolu alespoň trochu únosným způsobem, jsou tak mimořádné, že stěží si lze představit dobrého despota, jakého předpokládáme, že by to chtěl podstoupit, vyjma že by se k tomu uchýlil jako k útočišti z nesnesitelných pohrom a jako k přechodné přípravě pro něco pozdějšího. Avšak naše tvrzení ob stojí i bez toho. Dejme tomu, že tato překážka byla přemožena. Co budeme mít pak? Člověka nadlidské duševní čilosti, který spravuje veškeré záležitosti duševně trpného lidu. Pasivnost lidu je obsažena už v samé ideji neomezené moci. Národ jako celek a každý jednotlivec v něm nemají možnost vyslovit se ke svému vlastnímu osudu. Nevykonávají žádnou vůli, pokud jde o jejich společné zájmy. Vše se pro ně rozhoduje vůlí, která není jejich, neposlechnout ji je před zákonem zločin. Jaký druh lidských bytostí lze vypěstovat za takového režimu? Jakého vývoje mohou v něm dosáhnout jejich rozumové a činné schopnosti? O věcech čistě teoretických snad se jim dovolí uvažovat, pokud se jejich uvažování neblíží k politice nebo netýká-li se ani v nejmenším její praxe. V praktických záležitostech mohlo by se lidem nanejvýš trpět, aby podávali návrhy, a i za nejmírnějšího absolutismu nemohl by se nikdo nadít, vyjma osob, které se těší obecné vážnosti, že ti, kteří mají v rukou správu veřejných záležitostí, se seznámí s jejich návrhy a že na ně vezmou ohled. Je však třeba, aby měl neobyčejnou zálibu v duševní práci samé ten, kdo se podejme břemene myšlení v případech, kde toto myšlení nemá mít žádný vnější účinek, nebo si zjedná náležitou odbornost k úkolům, u nichž nemá žádné vyhlídky, že je bude moci provádět. Jedinou dostatečnou pobídkou pro myšlenkovou činnost je (kromě několika výjimek v každé generaci) vyhlídka, že bude možné nějak prakticky upotřebit její výsledky. Z toho ovšem neplyne, že národ zcela pozbuje intelektuální sílu.

Obecné úkoly života, které nezbytně koná každý jednotlivec nebo rodina pro sebe, přinesou lidem jistou míru rozhledu a praktické schopnosti v jistém úzkém myšlenkovém kruhu. Může vždy existovat vybraná třída učenců, kteří pěstují vědu se zřetelem k jejím fyzickým upotřebením nebo kvůli zálibě, kterou jim její pěstování poskytuje. Bude existovat byrokracie a osoby

vychovávající pro byrokracii dorost, kterým se budou podávat aspoň některé empirické zásady o vládě a veřejné správě. Může existovat, a často tomu tak bylo, soustavná organizace nejlepší intelektuální síly v zemi v nějakém určitém směru (obyčejně vojenském), aby podporovala lesk despoty. Avšak veřejnost celkem zůstane bez vědomostí a bez zájmu o všechny významnější záležitosti praxe, nebo má-li o nich nějaké vědomosti, je to jen diletantská znalost, jakou mívají o mechanických uměních lidé, kteří neměli nikdy nástroje v ruce. A trpí nejen jejich inteligence; i mravní schopnosti jsou zdržovány ve svém růstu. Kdekoli obor působnosti lidských bytostí je uměle omezen, budou i jejich názory malicherné a zakrnělé. Potravou citu je činnost; i rodinný cit žije na dobrovolných dobrých službách, vzájemně si prokazovaných. Ať někdo nedělá nic pro svou vlast, a nebude se o ni starat. Už staří měli prűpovídku, že za despotismu je nanejvýš jen jeden vlastenec, despota sám; a tato prűpověď spočívá ve spravedlivém ocenění účinků naprostého podřizení, třeba dobrému a moudrému pánu. Zbývá náboženství a zde, aspoň tak by se dalo uvažovat, je síla, na kterou lze spoléhat, že bude povznášet oči a ducha lidí nad prach, který je u jejich nohou. Avšak náboženství, i když předpokládáme, že ujde znetvoření k účelům despotismu, přestává v těchto poměrech být záležitostí společenskou a omezuje se na osobní vztah mezi jednotlivcem a jeho Stvořitelem, při němž jde jen o vlastní spasení. Náboženství v této tvářnosti je úplně rovno nejsobečtějšímu a nejúzkoprsejšímu egoismu a dává zbožnému tak málo pocítovat jeho totožnost s ostatními lidmi okolo něj, jako sama smyslnost.

Dobrý despotismus značí vládu, ve které, pokud závisí na despotovi, není žádného přímého útisku ze strany státních úředníků, ale která všechny společné zájmy lidu spravuje za lid, veškeré myšlení, které má vztah k jeho společným zájmům, obstarává za něj, a ve které je myšlení lidu utvářeno tímto zříkáním se svých vlastních sil a souhlasí s ním. Zanechávat věci vládě podobně jako zanechávat je prozřetelnosti je stejné jako nestarat se o ně a přijímat jejich následky, jsou-li nepříjemné, jako přírodní pohromy. S výjimkou tudíž několika hloubavých lidí, kteří na uvažování mají rozumový zájem kvůli němu samému, jsou rozum i city veškerého lidu oddány hmotným zájmům a jakmile tyto zájmy jsou

zaopatřeny, tak požitkům a zkrášlování soukromého života. Tím však se jinými slovy praví, má-li veškeré svědectví dějin nějakou cenu, že přišla doba národního úpadku; jestliže totiž tento národ vůbec kdy dospěl k nějaké výši, ze které může klesnout. Nepovznesl-li se nikdy nad stav východních národů, zůstane nadále v tomto nehybném stavu. Jestliže však jako Řecko nebo Řím uskutečnil něco vyššího svou energií, vlastenectvím a obsáhlým vzděláním ducha, což jsou národní vlastnosti, které jsou jedině ovocem svobody, upadá v několika pokoleních do orientálního stavu. A tento stav neznamena tupý klid se zabezpečením proti obratu k horšímu, ale často znamená být přepadený, podmaněný a uvedený v domácí porobu buď mocnějším despotou, nebo nejbližším barbarským národem, který si se svou divokou hrubostí zachoval nespoutané síly.

To nejsou pouze přirozené tendence, ale vlastní nezbytné důsledky despotické vlády, v nichž není žádného východiska potud, pokud despotismus nepřestane být despotismem, pokud předpokládáný dobrý despota nepřestane svou moc vykonávat a pokud, třebaže si ji podrží v záloze, nepřipustí, aby obecné vládní záležitosti probíhaly dále tak, jako by si lid skutečně sám o sobě vládl. Jakkoli málo pravděpodobný je tento případ, můžeme si představit, že despota zachovává mnohé zásady ústavní vlády. Může dovolit takovou svobodu tisku a diskuse, že se může utvořit veřejné mínění a vyslovovat se o národních záležitostech. Může strpět, aby si místní zájmy spravoval bez zasahování autority lid sám. Může se dokonce obklopit radou nebo poradními sbory vlády, jež svobodně volil celý národ nebo jiná jeho část, a ponechat si přitom ve svých rukou moc ukládat daně a nejvyšší moc zákonodárnou i výkonnou. Jestliže tak jedná a zřekne se potud samovlády, odstraní značnou část vad vyznačujících despotismu. Politická činnost a schopnost pro veřejné záležitosti se budou nadále nerušeně v národním tělese vzrůstat a bude se utvářet veřejné mínění, které již nebude pouhou ozvěnou vlády. Avšak tento pokrok bude začátkem nových těžkostí. Toto veřejné mínění, nezávislé na rozkazech panovníka, půjde buď s ním, nebo proti němu; není-li jedno, bude druhé. Všechny vlády nedovedou se líbit mnohým osobám, a tyto, majíce nyní řádné orgány a majíce možnost projevit svoje smýšlení, budou často vyslovovat mínění protikladná

vládním nařízením. Co učiní panovník, jestliže se těmto nepříznivým míněním podaří získat pro sebe většinu? Změní svůj směr? Podřídí se národu? Učiní-li tak, není už samovládce, ale ústavním králem, lišícím se od národního orgánu nebo národního premiéra jen tím, že je nesesaditelný.

Jestliže ne, tu buď zlomí opozici svou despotickou mocí, nebo nastane trvalý antagonismus mezi lidem a jedním člověkem, který může mít jen jeden možný konec. Ani náboženský princip trpné poslušnosti a „božského práva“ nezabrání přirozeným důsledkům takového postavení. Panovník podlehe a přizpůsobí se podmínkám ústavního království, nebo uprázdni místo jinému, kdo tak učiní. Despotismus trvajícím takto hlavně jen podle jména, bude mít málo z oněch výhod, které se připisují absolutní monarchii, zatímco výhody svobodné vlády uskuteční jen v stupni velmi nedokonalém; protože však by mohli občané prakticky požívat značnou míru svobody, neměli by zapomínat, že ji mají jen povolenou a jako výsadu, která jim za existující ústavy státu může být v každé chvíli odejmuta, že byli podle zákona otroky, třeba prozíravého nebo shovívavého pána.

Netřeba se velmi divit, jestliže netrpělivi a zklamaní reformátoři vzdychajíce pod překážkami, které nejlhodnějším veřejným zlepšením kladou nevědomost, lhostejnost, nepoddajnost, zvrácená svěhlavost lidu a úplatná spojení sobeckých soukromých zájmů, které jsou ozbrojeny mocnými zbraněmi poskytnutými svobodnými institucemi, budou se časem ohlížet po silné ruce, která by odklidila veškeré tyto překážky a donutila tvrdošíjný národ k lepší vládě. Ale (pomiňme tu fakt, že na jednoho samovládce, který tu a tam napraví zlořád, připadá devěta-
devadesát těch, kteří jej plodí) ti, kteří v podobném směru hledí uskutečnit své naděje, pouštějí ze zřetele u ideje dobré vlády její zásadní složku, totiž povznesení lidu samého. Jedno z dobrodiní svobody záleží v tom, že vladař nemůže pomínout myšlení lidí a zlepšovat za ně jejich záležitosti, aniž polepší lidi samotné. Kdyby bylo možné, aby byli lidé ovládáni dobře navzdory sobě, jejich dobrá vláda netrvala by déle než trvá obyčejně svoboda národa, který byl osvobozen cizími zbraněmi bez svého spolupůsobení. Je pravda, že samovládce může vychovávat lid; a činil-li by tak skutečně, byla by v tom nejlepší obrana jeho samovlády. Avšak každé

vychovávání, které chce z lidských bytostí učinit něco jiného než stroje, je nakonec přivede k tomu, že se domáhají toho, aby řídily své činy samy. Přední osobnosti francouzské filozofie v 18. století byly vychovány jezuiti. I jezuitská výchova, jak se zdá, stačila vyvolat touhu po svobodě. Vše, cokoli zesiluje schopnosti lidu, třeba v sebenepatrnější míře, působí rostoucí touhu, aby je bez překážky mohl projevovat, a výchova lidu je pochybená, vychovává-li lid pro jiný stav než onen, který bude najisto budít v něm touhu po nich a velmi pravděpodobně žádost po nich.

Jsem dalek toho, zatracovat v případech největší potřeby zavedení neomezené moci ve formě dočasné diktatury. Svobodné nároky starověku propůjčovaly samy svou vlastní volbou takovou moc jako neodkladný lék neduhů politického tělesa, jichž nebylo možné se zbavit méně násilnými prostředky. Avšak její přijetí, a to i na dobu přesně vymezenou, může být omluveno jen tehdy, jestliže diktátor, jako Solón nebo Pitakos, užívá veškerou moc, kterou převzal, na odstranění překážek, které zabraňují národu požívat svobodu. Dobrý despotismus je naprosto veskrze nesprávný ideál, který se v praxi (vyjma jako prostředek k určitému dočasnému účelu) stává nejnesmyslnější a nejnebezpečnější chimérou. Stavíme-li zlo proti zlu, je dobrý despotismus v zemi s všestranně pokročilou vzdělaností škodlivější než despotismus zlý, neboť daleko více uspává a oslabuje myšlenky, city a energii národa. Samovláda Augustova připravila Římány na Tibera. Kdyby veškerá pružnost jejich povahy nebyla hned zprvu zdolána skoro dvěma pokoleními této mírné poroby, bylo by jim snad zůstalo dost zmužilosti, aby se vzepřeli sebenenáviděnější porobě.

Není těžké ukázat, že ideálně nejlepší je ta forma vlády, ve které suverenita nebo nejvyšší kontrolní moc v poslední instanci náleží celku státu; tak aby každý občan měl nejenom hlas ve vykonávání oné nejvyšší suverenity, ale aby alespoň příležitostně byl povolán k činné účasti na vládě osobním vykonáváním některé veřejné místní nebo obecné funkce.

Abychom toto tvrzení dokázali, zkoumejme je vzhledem k dvěma stránkám, které v něm jsou, jak to vyplynulo z předešlé kapitoly o vynikajících vlastnostech vlády, vhodně rozlišený, totiž: 1. jak dalece podporuje dobrou správu záležitostí společnosti pomocí stávajících mravních, rozumových a činných schopností svých

rozmanitých členů a 2. jaký účinek jeví na zdokonalení nebo zhoršení těchto schopností.

Je sotva nutné říkat, že ideálně nejlepší formou vlády nerozumíme onu formu, která je možná nebo žádoucí ve všech stavech civilizace, ale onu, která je v okolnostech, za nichž je možná a žádoucí, provázena nejvyšším množstvím bezprostředních a v budoucnosti možných blahodárných účinků. A jen úplně lidová vláda si může činit nějaký nárok na tuto povahu. Tato vláda zaujímá v obou oborech, ve které se znamenitost politické ústavy dělí, nejvíce vynikající místo. Je i nejvýhodnější pro přítomnou dobrou vládu a podporuje lepší a vyšší formu národní povahy více než kterékoli jiné možné zřízení.

Její převaha vzhledem k přítomnému blahu spočívá na dvou zásadách tak všeobecně pravdivých a upotřebitelných, jak jen vůbec může být nějaké obecné tvrzení, které lze vyřknout o lidských věcech. První zásadou je, že práva a zájmy každé osoby (nebo všech osob dohromady) jsou zabezpečeny před znevážením jen tehdy, jestliže tato osoba je schopna a obyčejně i ochotna se za ně postavit. Druhou zásadou je, že obecný zdar se zvyšuje a daleko šířeji se rozptyluje podle množství a rozmanitosti osobních sil, které se věnují k jeho podpoře.

Uvedme tato dvě tvrzení mnohem specifičtěji vzhledem k jejich přítomnému uplatnění: lidské bytosti jsou zabezpečeny před zlem ze strany jiných jen v té míře, v níž se mohou samy ochránit a v níž se chrání; a dosahují vyššího stupně úspěchu ve svém boji s přírodou jen tak dalece, jak dalece jsou samostatné, spoléhající spíše na to, co samy mohou vykonat, buď zvlášť o sobě, nebo pohromadě, než na to, co jiní vykonají za ně.

První tvrzení - že jen každý sám je bezpečným ochráncem svých práv a zájmů - náleží mezi ony základní zásady prozíravosti, podle nichž každý člověk, který je schopen své záležitosti spravovat sám, bezděky jedná všude, kdekoli běží o jeho prospěch. Mnozí ovšem odporují tomuto tvrzení jako politické poučce a obyčejně zasypávají je hanou, protože prý je to hlásání všeobecného sobectví. Na to lze odvětit, že od toho okamžiku, kdy přestane být pravdou, že lidé obyčejně dávají přednost sobě před jinými, a ty, kdo jsou jim nejbližší, staví nad ty, kdo jsou jim vzdálenější, bude nejen uskutečnitelný komunismus, ale bude i jedinou obhajitelnou formou spo-

lečnosti. A jakmile tento čas nastane, najisto bude uskutečněn. Já ze své strany nevěřím ve všeobecné sobectví a připouštím bez rozpaků, že komunismus dal by se už nyní uskutečnit mezi výkvětem lidstva a že může nastat i mezi ostatním lidstvem. Avšak protože toto mínění není populární mezi těmi obhájci dosavadních institucí, kteří si stěžují na učení o všeobecném převládání osobního zájmu, mám chuť domnívat se, že opravdu jsou přesvědčeni, že největší část lidí bere v úvahu sebe dříve než jiné lidi. Není však třeba říkat ani tolik, aby měl oporu nárok všech mít účast na suverénní moci. Nemusíme předpokládat, že tam, kde moc spočívá výhradně v rukou jedné třídy, tato třída vědomě a úmyslně obětuje jiné třídy svým zájmům; stačí, když chybí přirození zastánci zájmu vyloučených, a tento zájem bude vždy v nebezpečí, že bude přehlížen. A i když ho bude dbáno, hledí se na něj zcela jinými očima než očima lidí, jichž se přímo týká. V Anglii například lze takzvané pracující třídy pokládat za vyloučené z každého přímého podílu na vládě. Nevěřím, že ony třídy, které se na ní podílejí, mají obecně nějaký úmysl obětovat takové třídy sobě. Jednou měly tento úmysl; svědčí o tom neustálé pokusy, které tak dlouho činily, aby udržely pomocí zákona mzdu na nízké úrovni. Avšak dnes mají sklon zpravidla zcela opačný, neboť ochotně činí značné oběti, zejména v peněžním ohledu, pro dobro pracujících tříd a chybují spíše příliš rozmařilou a nerozlišující dobročinností. Také nevěřím, že někteří panovníci v dějinách byli vedeni upřímnější snahou splnit svou povinnost vůči chudší části svých rodáků. Avšak přesto, bude třeba jen na chvíli parlament nebo snad nějaký jeho člen hledět vždy na nějaký problém dělníkovými očima? Vystane-li otázka, na které má dělník jako takový zájem, hledí se na ni z nějakého jiného hlediska než z hlediska zaměstnavatelova? Netvrdím, že názor pracujících lidí na tyto věci je obecně pravdě bližší než názor jiných, ale má k ní mnohdy stejně blízko a v každém případě mělo by se mu s úctou dopřát sluchu, místo, jako nyní, se od něj nejen odvracet, ale dokonce jej ignorovat.

V otázce stávek například je pochybné, najde-li se jediný z vůdčích členů obou sněmoven, který není pevně přesvědčen, že rozumné důvody v této věci jsou zcela bezpodmínečně na straně pánů a že dělníkův názor je prostě nerozumný. Ti, kdo se touto otázkou zabývali, vědí dobře, jak zdaleka jiný je skutečný stav věcí a jak rozdílným a nekonečně méně povrchním způso-

bem by se o věci debatovalo, kdyby třídy, které stávkují, mohly dojít sluchu v parlamentě.

Je nezbytnou podmínkou lidských věcí, aby žádný úmysl, třeba upřímný, chránit zájmy jiných, nemohl způsobit, aby se těmto lidem pro jistotu nebo z prospěšnosti svazovaly ruce. Ještě patrnější je pravda, že pouze jimi může být založeno skutečné a trvalé zlepšení jejich životních poměrů. Spojeným vlivem těchto dvou zásad byly veškeré svobodné státy daleko více prosty společenské nespravedlivosti a zločinu a dosáhly daleko skvělejšího zdatu než jiné nebo než samy, když ztratily svou svobodu. Postavte proti sobě svobodné státy světa za trvání jejich svobody a podané monarchického nebo oligarchického despotismu téže doby: řecká města a perské satrapie; italské republiky či svobodná flanderská a německá města a feudální evropské monarchie; Švýcarsko, Holandsko či Anglii a Rakousko nebo Francii před revolucí. Vynikající prosperita prvních byla příliš patrná, než aby se mohla kdy popírat; jejich převaha v dobré vládě a společenských vztazích je touto prosperitou dokázána a projevuje se mimo to na každé stránce dějin. Srovnáme-li nikoli dobu s dobou, ale různé vlády, které vedle sebe zároveň v téže době existovaly, žádná míra nepořádku, která podle nejpřehnanějších zpráv prý byla ve veřejném životě svobodných států, nemůže se přirovnat ani na okamžik k pohrdlivému pošlapávání lidu, jímž je proniknut veškerý život monarchických zemí, nebo k nechutné tyranii osob, která byla denním jevem za kořistnických systémů, nazývaných fiskální opatření, a v tajných koutech strašlivých osudních dvorů.

Dlužno přiznat, že dosavadní dobrodiní svobody, které se vyskytuje, bylo dosaženo rozšířením jejích předností pouze na část veřejnosti a že vláda, ze které jsou tyto přednosti rozšířeny bez rozdílu na všechny, je posud neuskutečněným zbožným přáním. Avšak jakkoli každé přiblížení se k tomu má svou samostatnou cenu a jakkoli za dosavadního stavu obecného rozvoje nebylo by možné více než toto přiblížení se k tomu, je účast všech na těchto dobrodiních ideálně dokonalou představou svobodné vlády. Pokud někdo, nezáleží na tom kdo, je z těchto dobrodiní vyloučen, zůstávají zájmy vyloučených bez záruky poskytnuté ostatním a oni sami mají méně volnosti a odvahy, než by jinak měli, k onomu nasazení svých sil pro blaho své a státu, které je vždy měřítkem všeobecné prosperity.

Tak se má věc vzhledem k přítomnému blahobytu, k dobrému vedení záležitostí nynějšího pokolení. Přejdeme-li nyní k vlivu formy vlády na povahu, shledáme, že lidová vláda zde nad jakoukoli jinou pokud možno ještě rozhodněji a nepochybněji vyniká. Tato otázka ve skutečnosti závisí na otázce ještě podstatnější – totiž na otázce, převahu které ze dvou obecných typů povahy si lze více přát pro obecné dobro lidstva – zda aktivního, nebo pasivního typu, toho, který bojuje proti zlům, nebo toho, který je snáší, toho, který se podřizuje poměrům, nebo toho, který se snaží poměry podříditi sobě.

Běžná rčení mravokárců a obecná sympatie lidstva hovoří ve prospěch pasivního typu. Energickým povahám se lze obdivovat, avšak tichým a poddajným povahám dává většina lidí přednost. Pasivnost našich sousedů zvětšuje náš pocit bezpečnosti a nechává naši libovůli volnou ruku. Pasivní povahy, nepotřebujeme-li náhodou jejich aktivitu, se nám zdají méně překážet v naší dráze. Spokojená povaha není nebezpečným soupeřem. Avšak nic není určitějšího, než že pokrok v lidských věcech je zcela dílem nespokojených povah a mimo to je mnohem snadnější pro aktivního ducha osvojit si ctnosti trpělivosti, než pro pasivního ducha osvojit si ctnosti energie.

Ze tří různých duševních předností – rozumové, praktické a mravní – by u prvních dvou nebylo žádné pochyb, která strana je ve výhodě. Každá rozumová převaha je ovocem aktivního úsilí. Podnikavost, touha po ruchu, touha pokoušet se ve prospěch náš nebo jiných o nové věci a dospět k nim, plodí i přemýšlivost a ještě více praktičnost. Intelektuální vzdělání, které se shoduje s druhým typem, je onoho slabého a neurčitého druhu, který náleží duchu tonoucímu v zábavě nebo v pouhém rozjímání. Zkouškou opravdového a bystrého myšlení, myšlení, které zjišťuje pravdu, místo aby snilo, je jeho úspěšné využití v praxi. Kde neexistuje takový cíl, aby se myšlení stalo jasné, přesné a srozumitelné, neplodí myšlení nic jiného než mystickou metafyziku pythagorejců nebo věd. S ohledem na praktické upotřebení je věc ještě zřetelnější. Povaha, která zlepšuje lidský život, je ta, která bojuje s přírodními silami a tendencemi, nikoli ta, která jim ubývá. Všechny vlastnosti, které jsou osobně prospěšné, má na své straně aktivní a energická povaha. A zvyky a jednání, které zvyšují přednosti každého jednotlivě-

ho člena státu, musí být alespoň částí těch vlastností, které nakonec nejvíce přispívají k povznesení státu jako celku.

Zato však zdá se být na první pohled poněkud pochybné, kterému typu se má dát přednost z hlediska mravnosti. Nebudu se zmiňovat o náboženském citu, který se všeobecně uváděl ve prospěch neaktivní povahy, protože se prý více shoduje s povinnou poddajností vůči vůli boží. Křesťanství, stejně jako jiná náboženství, tento názor pěstovalo; avšak je jeho předností, že je schopno se jak této, tak i jiných nesprávností zbavit. Odhlédneme-li od náboženských zřetelů, trpná, pasivní povaha, která se vyhýbá překážkám, místo aby se snažila je překonat, nebude ve skutečnosti jiným o nic užitečnějším než sobě, avšak mohlo by se očekávat, že bude alespoň neškodná. Spokojenost se vždy počítala mezi mravní ctnosti. Avšak je úplný omyl předpokládat, že spokojenost nezbytně a přirozeně provází pasivní povahu, a kdyby tomu tak nebylo, jsou mravní následky škodlivé. Kdo touží po přednostech, které nemá, pak vědomí, že je nelze získat vlastními silami, má sklon pohlížet se závistí a zlobou na ty, kteří toho dosáhnou. Ten, kdo se kojí nadějeplnými vyhlídkami, že zlepší své poměry, bude pocítovat náklonnost k jiným, jimž se to zdařilo nebo jejichž snahy se nesou za týmž cílem. A kde je většina takto zaměstnána, pak naladění citů u těch, kteří nedosáhnou cíle, určuje obecný obyčej země, takže připisují svůj neúspěch nedostatečnému úsilí, nebo nedostatku příležitosti, nebo svému osobnímu neštěstí. Avšak ti, kteří si žádají mít to, co mají jiní, ale nevynakládají žádné úsilí k dosažení toho, buď neustále naříkají, že osud neudělá za ně, co se sami nepokoušejí pro sebe udělat, nebo překypují závistí a zlovůli k těm, kteří mají to, co by měli rádi sami.

Úměrně tomu, jak dalece se úspěch v životě jeví jako ovoce osudu nebo náhody, nikoli osobního přičinění, nebo se za něj pokládá, vyvíjí se ve stejné míře závist jako rys národní povahy. Nejzávistivější ze všech lidí jsou Orientálci. U východních mravokárců ve východních povídkách závistivý člověk zřetelně vyniká. Ve skutečném životě je závistivec postrachem všech, kteří mají něco cenného, ať je to palác, krásné dítě nebo i dobré zdraví a veselý duch; domnělý účinek jeho pouhého pohledu je základem obecně rozšířené pověry o uhrančivých očích. Orientálcům nejbližší v závistí a také v nečinnosti jsou někteří jižní Evropané. Španělé

ze závidí pronásledovali všechny své významné muže, ztrpčovali jim život a obyčejně se jim podařilo učinit brzký konec všem jejich úspěchům.¹ U Francouzů, kteří jsou v podstatě jižním národem, dvojí výchova despotismem a katolicismem učinila, přes jejich impulzivní temperament, poddajnost a trpělivost jejich společným rysem a vyvolala u nich nejpříjemnější představu moudrosti a dokonalosti. A jestliže závidí vůči bližnímu a vůči každé převaze není mezi nimi více vyvinuta, dlužno tuto okolnost přičíst mnohým cenným, protikladně působícím žvlům ve francouzské povaze a především veliké individuální energii, která, ačkoli je méně vytrvalá a více těkavá než u soběstačných a usilovných Anglosasů, se nicméně projevila mezi Francouzi skoro ve všech směrech, ve kterých jí působení jejich institucí bylo příznivé.

Není pochyby, že jsou ve všech zemích opravdu spokojené povahy, které nejen nevyhledávají, ba ani netouží po tom, co právě nemají, a ty ovšem nechovají žádnou zlou vůli proti těm, kteří mají zdánlivě utěšenější osud. Avšak velké množství těchto zdánlivě spokojených je ve skutečnosti nespokojené a zároveň lenivé a požitkářské, nechápe se však žádných dovolených prostředků, aby se povzneslo, a má radost z toho, může-li jiné snížit na svou vlastní úroveň. A jestliže bedlivě hledíme na případy nevinné spokojenosti, shledáme, že jedině tehdy si zjednájí náš obdiv, když se lhostejnost týká pouze zlepšení vnějších okolností a když vidíme snahu po ustavičném pokroku v duchovních hodnotách nebo aspoň nezištné úsilí o blaho jiných. Spokojený člověk nebo spokojená rodina, nemají-li vůbec žádnou snahu učinit někoho jiného šťastným, zvětšit blaho své vlasti nebo svého okolí, upevnit se v mravní dokonalosti, nebudí v nás ani obdiv, ani souhlas. Právem přičítáme tento druh spokojenosti pouhé nemůžnosti a nedostatku ducha. Spokojenost, kterou schválíme, je schopnost s veselou myslí se obejít bez toho, co mít nelze, správně ocenit poměr hodnot různých žádoucích věcí a ochotně se zříci méně významné věci, jestliže je neslučitelná s významnější. Tyto vynikající vlastnosti jsou osobnosti tím vlastnější, čím aktivněji je zauja-

ta snahou zlepšit svůj osud nebo osud někoho jiného. Ten, kdo neustále měří svou sílu v boji s překážkami, pozná, které překážky jsou pro něj nepřekonatelné a kde již jejich překonání nestojí za vynaloženou námahu. U toho, jehož veškeré myšlení a aktivitu vyžadují reálné a užitečné podniky, jimž se obvykle věnuje, dá se ze všech jiných lidí nejméně očekávat, že bude lpět s utkvělou nespokojeností na věcech, které nejsou hodny toho, nebo aspoň jemu nestojí za to, aby se jich domáhal. Takto činná, na svépomoc spoléhající povaha je nejen podle své niterné podstaty nejlepší, avšak je i nejpůsobilejší osvojit si vše, co je skutečně výtečné a žádoucí v protikladném typu.

Snaživou, kupředu tíhnoucí povahu Angličanů a Severoameričanů lze nepříznivě kritizovat jen potud, že věnují své síly obyčejně věcem velmi nepodstatným. Sama o sobě je základem nejlepších nadějí pro všeobecný pokrok lidstva. Bylo případně poznamenáno, že kdykoli se něco nedaří, je prvním popudem Francouzů říkat – „je třeba trpělivosti“, a Angličanů – „jaká hanba“. Lidé, kteří pokládají za hanbu, když něco jde špatně – kteří jsou hned hotovi s úsudkem, že zlu mohlo a mělo být zabráněno, přispívají trvale nejvíce k tomu, aby svět byl lepší. Jestliže snahy směřují nízko, jestliže nesahají o mnoho dál než k fyzickému pohodlí a okázalosti bohatství, pak bezprostřední výsledky energie nebudou o mnoho větší než neustálé rozšiřování panství člověka nad hmotnými předměty. Avšak i to uvolňuje prostor a připravuje mechanické prostředky pro největší intelektuální a sociální činy. A zatímco se energie uplatňuje zde, někteří lidé ji využívají (a bude tak využívána stále více) ke zlepšení nejen vnějších poměrů, ale i vnitřní lidské povahy. Nečinnost, lhostejnost, nedostatek ctížadosti jsou daleko osudnější překážkou pokroku než jakkoli zbloudilá zaměření energie; a jen tam, kde jsou ony vlastnosti lidu v převaze, je několika energickými lidmi toto zbloudilé zaměření umožněno. Hlavně to udržuje v divokém a polodivokém stavu významnou většinu lidského plemene.

Nemůže být ovšem žádné pochybnosti, že vláda jednoho nebo několika jednotlivců dává přednost pasivnímu typu povahy, vláda většiny aktivnímu, soběstačnému typu. Nezodpovědní vladaři potřebují klid ovládaných více než jejich aktivitu, mimo tu, kterou mohou vynutit. Všechny vlády vštěpují těm, kteří se na nich

1) Omezují tento výrok na minulou dobu, protože nechci říkat nic hanlivého o velikém a teprve nedávno osvobozeném lidu, který vstupuje do obecného hnutí evropského pokroku s čilostí, která budí naději, že rychle opět nabude půdu, kterou ztratil. Nikdo nemůže mít pochybnosti, co španělský rozum a energie zможou.

nepodílejí, ponaučení, že lidské příkazy musí poslouchat jako přírodní nutnost. Vůli nadřazených a zákonů jako výrazu této vůle je nutné se trpně podrobit. Ale lidé, kteří v ostatním svém jednání mají svou vůli, odvahu a pohnutku vnitřní aktivity, nejsou jen nástrojem nebo materiálem v rukou svých vladařů; a každý projev těchto vlastností, místo aby byl od despotů podněcován, musí být jimi opomíjen. Dokonce i když neodpovědní vladaři nejsou si náležitě vědomi nebezpečí duševní aktivity svých poddaných a nechtějí ji potlačovat, samo toto postavení je potlačením. Snaha, jistá si svou bezvysledností, je tak krocena daleko účinněji než jakýmkoli přímým zastrašováním. Mezi podřízením se vůli jiných a ctnostmi umění svépomoci a sebevlády je přirozená neshoda, která je více nebo méně úplná podle toho, je-li poroba tužší nebo volnější. Vladaři se značně liší v míře, v níž mají kontrolu nad svobodnou činností svých poddaných nebo ji nahrazují tím, že spravují jejich záležitosti za ně. Avšak tento rozdíl spočívá ve stupni, nikoli v principu; a nejlepší samovládci často zacházejí ve spoutávání svobodné činnosti svých poddaných nejdále. Špatný samovládce, je-li o jeho osobní záliby postaráno, může být občas ochoten ponechat lidi sobě samým; ale dobrý samovládce trvá na tom, že lidu činí dobře, když za něj jeho záležitosti zařizuje lepším způsobem, než umí lid sám. Předpisy, které vymezily pevný postup všem hlavním odvětvím francouzských manufaktur, byly dílem velkého Colberta.

Zcela jiný je stav lidských schopností tam, kde člověk nepocituje nad sebou žádný jiný vnější tlak než přírodní nutnost nebo nařízení společnosti, na jejichž ukládání má sám jistý podíl a u nichž má možnost, pokládá-li je za špatná, veřejně proti nim vystoupit a domáhat se sám činně jejich změny. Není pochyby, že za vlády alespoň částečně lidové může být tato svoboda uplatňována i těmi, kteří nepožívají plná občanská práva. Avšak je dalším velkým popudem k soběstačnosti a sebedůvěře každého, když se nachází na stejné půdě a nemusí pocítovat, že jeho úspěch závisí na dojmu, kterým zapůsobí na smýšlení a laskavost sboru, k němuž sám nenáleží. Je velmi pokořující pro jednotlivce a ještě více pro některou třídu lidu, jsou-li z ústavních práv vypuštěni a donuceni mluvit ze zádveří k těm, kdo rozhodují o jejich osudu, a nejsou-li jimi bráni v potaz. Nejvyšší míra posilujícího účinku

svobody na povahu se dostaví jen tehdy, je-li člověk buď plnoprávným občanem, nebo má-li vyhlídku, že se jím později stane. Co je však důležitější než tato záležitost citu, je praktický výcvik, kterého jeho povaha nabude tím, že se příležitostně na občanech žádá, aby na čas střídavě vykonávali nějakou veřejnou funkci. Obyčejně se dost nepamatuje na to, jak malý je v běžném životě většině lidí dán prostor k jejich představám a citům. Jejich práce je rutinní, není to práce z lásky, ale práce ze sobeckého prospěchu v nejjednodušší podobě, tedy uspokojování denních potřeb; ani věc, kterou konají, ani způsob, jak ji konají, nepřivádí mysl k jiným, bohatším myšlenkám nebo citům, než k individuálním; mají-li po ruce knihy, není žádné pobídky, aby je četli; a většinou nemá také jednotlivec přístup k jiné osobě, která ve vzdělání vyniká nad něj. Dává-li se mu možnost činit něco pro veřejnost, nahrazují se do jisté míry všechny tyto nedostatky. Jestliže okolnosti dovolují, aby mu byl určen větší rozsah vykonávání veřejných povinností, činí to z něho vzdělaného člověka. Přes všechny nedostatky společenského systému a mravních idejí starého věku, praktická činnost u soudu a ve shromáždění lidu povznášela intelektuální úroveň průměrného aténského občana daleko nad úroveň, která existovala například v některých jiných širokých vrstvách starověkého nebo novějšího lidu. Důkazy toho jsou patrné na každé stránce díla našeho velkého historika Řecka.

Avšak není třeba chodit až tak daleko; vezměme si jen vysokou úroveň projevů, jimiž velcí řečníci chtěli záměrně co nejúčinněji působit na rozum a vůli lidí. Blahodárny vliv téhož druhu, jakkoli v míře daleko nižší působí na Angličany nižších středních vrstev, mají-li povinnost zastávat místa porotců a působit ve farních úřadech. Ačkoli k tomu u mnohých nedojde, ani tomu tak není stále, ani se jim tím nepřináší tolik rozmanitých vznešených myšlenek, aby se to mohlo srovnávat s veřejnou výchovou, které se každému aténskému občanu dostalo v jeho demokratických institucích, činí z nich vykonávání této povinnosti přece zcela jiné bytosti z hlediska myšlenkového rozsahu a rozvoje schopností, než jsou ti, kteří po celý svůj život nedělali nic jiného než písařinu nebo prodávali za pultem zboží. Ještě blahodárnější je mravní stránka výchovy, poskytované účastí soukromého občana, i když jen občasou, ve veřejných funkcích. Je-li takto zaměstnán, musí

vážít zájmy, které nejsou jeho, musí se řídit v případě sporných nároků jinou zásadou než svými soukromými náklonnostmi, musí uplatňovat v každém směru zásadu a ponaučení, které vznikly z ohledu na obecné dobro. Obyčejně také shledává, že na stejném díle s ním spolupracují lidé, kteří jsou více než on sám obeznámeni s ideami a činnostmi, jejichž osvojení zdůvodní jeho rozumu obecný zájem a podnítí pro něj jeho cítění. Takto je přiveden k tomu, že se cítí být jedním z členů veřejnosti a že vidí v jejím dobru svoje dobro. Kde tato škola veřejného ducha není, sotva bude pocíťovat nějaká soukromá osoba, která nezaujímá žádné vynikající společenské postavení, nějakou závaznou povinnost vůči společnosti, vyjma poslušnosti vůči zákonům a podrobení se vládě. Neexistuje tu žádný nesobecký cit ztotožnění se s veřejností. Každé myšlení a cítění, ať už se týká zájmu nebo povinnosti, se plně zaměřují jen na vlastní osobu či rodinu. Člověk nemyslí nikdy na nějaký společný zájem, na cíle, kterých se má dosáhnout jen v soutěži s nimi a do jisté míry na jejich účet. Soused, který není naším spojencem nebo společníkem, protože není zaměstnán v některém společném podniku pro společný prospěch, je tudíž pouze soupeřem. Tím trpí i osobní mravnost, kdežto veřejná úplně mizí, kdyby to byl obecný a jedině možný stav věcí, nejvyšší snahy zákonodárce nebo mravokárce mohly by usilovat jen o to, učinit z lidu stádo ovcí, škubajících nevině vedle sebe na pastvě trávu.

Z těchto četných důvodů je patrné, že jediná vláda, která může úplně vyhovět všem nezbytnostem společenského stavu, je ta vláda, na které se podílí veškerý lid, že účast i v nejnepatrnější veřejné funkci je užitečná, že tato účast měla by být všude tak velká, jak jen to úroveň všeobecného rozvoje společnosti dovoluje, a že nakonec nemůže být nic žádoucnějšího, než aby se mohli všichni podílet na suverénní moci státu. Protože se však ve státě, vyjma jednotlivé malé obce, mohou všichni osobně podílet jen na určité velmi malé části veřejných úkolů, vyplývá z toho, že ideálním typem dokonalé vlády je zastupitelská vláda.

Mill, J. S.: Úvahy o vládě ústavní: Praha, Svoboda 1992, s. 36–52.

Námitky socialistů vůči současnému společenskému řádu

John Stuart Mill

Nelze popírat, že úvahy, které byly předloženy v předcházející kapitole, představují hrozivé argumenty buď proti současnému společenskému řádu nebo proti postavení člověka samého v tomto světě. Kolik zla by se mělo připsat jednomu nebo druhému faktoru, to je základní teoretická otázka, která musí být vyřešena. Ty nejsilnější argumenty však mohou přehánět, což by mělo být zřejmé mnoha čtenářům už z pasáží, které jsem uváděl, a je jasné, že takové přehánění nechybí ani v tvrzeních nejschopnějších a nejupřímnějších socialistů. Ačkoliv je mnohé jejich tvrzení nepopíratelné, nemálo z toho je výsledkem omylů v politické ekonomii; tím však nechci – a to říkám jednou provždy – zavrhnout všechny praktické zásady politické, které zformulovali političtí ekonomové, ale na myslí mám právě neznalost ekonomických faktů a příčin, které ekonomické jevy společnosti jako takové skutečně určují.

Na prvním místě je bohužel skutečnost, že ve všech evropských státech jsou mzdy za běžnou práci tak zoufale nízké, že nemohou stačit na to, aby se obyvatelstvo mohlo slušně zásobit fyzickými i morálními potřebami. Když se ale navíc uvádí, že i tato nedostatečná odměna má klesající tendenci, to je, slovy Louise Blanca, „*une baisse continue des salaires*“, je toto tvrzení v rozporu se všemi přesnými informacemi a mnoha známými fakty. Bude se muset teprve dokázat, že existuje nějaká země v civilizovaném světě, kde se obvyklá mzda, bráno v penězích nebo ve spotřebním zboží, snižuje; v mnoha zemích se zvyšuje a tento vzestup se nezpomaluje, ale zrychluje. Někdy se stává, že jsou některá průmyslová odvětví postupně nahrazována jinými, ve kterých jsou mzdy nižší až do té doby, dokud se výroba nepřizpůsobí poptávce, což je zlé, ale pouze dočasné řešení a dalo by se zmírnit i při

dnešním systému sociální ekonomie. Takto snížené odměňování v jednom oboru je výsledkem a důkazem růstu odměny nebo nového zdroje odměňování v jiném oboru, přičemž se celková a průměrná výše odměn nesnížila, někdy dokonce stoupla. Abychom pochopili, proč nastal pokles mezd v některé z hlavních průmyslových odvětví, musíme srovnat některé měsíce nebo roky, kdy došlo k tomuto mimořádnému a přechodnému snižování, s dřívějšími průměrnými nebo až zvláště vysokými mzdami. Strídavé výkyvy jsou bezpochyby velkým zlem, ale v dřívější ekonomice byly stejně běžné a stejně vážné, jako jsou dnes. Protože však množství transakcí i množství osob, které jsou zasaženy takovými výkyvy je větší, může se zdát, že jsou větší i tyto výkyvy. Více obyvatel sice znamená více postižených, ale neštěstí nedoléhá na každého z nich tak těžce. Existuje mnoho důkazů o zlepšení, ale není žádný dosti důvěryhodný důkaz o zhoršení života pracujících v evropských zemích; pokud to někde vypadá jinak, je to jev místní nebo částečný a jeho původ se vždy dá nalézt buď v působení nějaké přechodné kalamity, nebo v nesprávném zákoně či nemoudrém činu vlády, které se však dá opravit, zatímco trvalé vlivy stále pracují pro zlepšení situace.

Zdá se tedy, že Louis Blanc, ačkoliv se jeví jako mnohem osvícenější nežli starší škola rovnostářů a demokratů, protože rozpoznal vztah mezi nízkými mzdami a příliš rychlým růstem populace, udělal tutéž chybu, které se jako první dopustil Malthus a jeho následovníci: předpokládal, že z toho důvodu, že obyvatelstvo roste rychleji nežli životní potřeby, musí být jeho tlak na životní potřeby stále silnější. Rozdíl je v tom, že první malthusiáni považovali tuto tendenci za nepotlačitelnou, zatímco Louis Blanc se domnívá, že tato tendence může být potlačena, ale pouze v komunismu. Znamená to velmi mnoho, začíná-li se ukazovat, že tendence k přelidnění je fakt, s nímž bude mít co dělat komunistická společnost stejně jako současný společenský řád. Potěšující je i to, že tento fakt připouštějí nejdůležitější představitelé všech existujících směrů socialismu. Stejně jako Louis Blanc to připustili Owen a Fourier a skvěle posílili své učení tím, že pojednali o tomto problému. Ať je to jakkoli, zkušenost ukazuje, že v současném společenském řádu je tlak obyvatelstva na životní potřeby hlavní příčinou nízkých mezd a velkým zlem, ale že dále

nevzrůstá, naopak, všeobecný pokrok, který se nazývá civilizace, má tendenci ho zeslabit. Děje se to jednak zrychlením růstu prostředků k získání a udržení práce, jednak rozšířením pracovních příležitostí na nové oblasti a volná pole působnosti a částečně též všeobecným zvýšením inteligence a prozíravosti obyvatelstva. Není pochyb o tom, že je tento postup pomalý, ale mnoho znamená už to, že vůbec může existovat, když jsme stále ještě jen v prvním stádiu hnutí za všeobecnou vzdělanost, které – až pokročí – musí oběma výše uvedeným způsobům značně dodat na síle. Je ovšem věcí diskuse, jaká forma společnosti si nejlépe poradí s tlakem obyvatelstva na životní potřeby; co se toho týče, mnoho argumentů svědčí pro socialismus; to, co bylo dlouho považováno za jeho největší slabinu, se možná ukáže jako jedna z jeho nejsilnějších stránek. Neznamená to ale, že musíme socialismus považovat za jediný prostředek proti všeobecné a rostoucí degradaci masy lidí v důsledku tendence chudoby způsobit přelidnění. Současná společnost nesestupuje do oné propasti přelidnění, ale pozvolna z ní vystupuje. Toto zlepšení by mohlo pokračovat, pokud tomu nebudou bránit špatné zákony.

Dále si musíme povšimnout, že socialisté vůbec, a dokonce i nejosvícenější z nich, mají velmi nedokonalé a jednostranné představy o působení konkurence. Vidí z něho jen polovinu a druhou polovinu přehlížejí; považují konkurenci za zařízení na rozměňování výdělků, zařízení, které každého hnutí k souhlasu s menší mzdou za práci, kterou vykonává, nebo s menší cenou za jeho zboží. To by byla pravda jen tehdy, kdyby každý musel prodat svou práci nebo své výrobky velkému monopolu a kdyby veškerá konkurence byla jednostranná. Zapomínají, že konkurence je příčinou vysokých cen stejně jako je příčinou nízkých cen; že ti, kdo kupují práci a výrobky, si navzájem konkurují stejně jako ti, kdo je prodávají; a že je-li to konkurence, co drží ceny práce a výrobků tak nízko, jak nyní jsou, je to opět konkurence, kdo jim brání, aby ještě více klesly. Popravdě řečeno, je-li konkurence na obou stranách dokonale volná, nemá žádnou tendenci obzvláště zvyšovat či snižovat cenu zboží, ale vyrovnávat ji. Vyrovnat nerovnosti v odměňování a všechno zredukovat na obecný průměr – to je výsledek, který v případě realizování (bezpochyby velmi nedokonalého) bude podle socialistických zásad žádoucí. Opomineme-li

však na chvíli ty důsledky konkurence, které spočívají ve zvyšování cen, a zaměříme-li svou pozornost na důsledky spočívající ve snižování cen a budeme-li pozorovat tento vliv pouze ve vztahu k zájmům dělnické třídy, bude patrné, že konkurence, protože snižuje mzdy a dává tak dělnické třídě motiv, aby podle možnosti stáhla obchodování s pracovními silami ze sféry vlivu konkurence, musí mít na druhé straně přičteno k dobru to, že snižuje ceny zboží, za které se vydávají mzdy, a to znamená velkou výhodu pro ty, kdo jsou na mzdách závislí. Aby toto tvrzení vyvrátili, jsou socialisté nuceni prohlásit, jak už jsme řekli v našem citátu z Louise Blanca, že nízké ceny zboží, vytvářené konkurencí, jsou klamné a nakonec vedou k cenám vyšším než dříve, protože nejbohatší konkurent, který se zbavil svých rivalů, řídí nyní trh sám a může požadovat takové ceny, jaké se mu líbí. Nejobvyklejší zkušenosti však dokazují, že takový stav věci je při skutečně volné konkurenci zcela imaginární. Nejbohatší konkurent se nezabývá a ani nemůže zbavit všech svých rivalů a zajistit si výlučné ovládnutí trhu; a není pravda, že se všechna důležitá odvětví průmyslu nebo obchodu, která byla dříve rozdělena mezi mnoho majitelů, stala (nebo má tendenci stát se) monopolem několika osob.

Takováto politika je někdy možná tam, kde je – jako například o železnic – možná konkurence jedině mezi dvěma nebo třemi velkými společnostmi, jejichž akce probíhají v příliš velkém měřítku, aby byla v dosahu jednotlivých kapitalistů. To je také jedna z příčin, proč podniky, které vyžadují velké akciové spekulace, nemohou být svěřovány konkurenčnímu boji, ale pokud si je pro sebe nevyhradí stát, měly by být provozovány za určitých předepsaných podmínek a čas od času státem měněny, aby měla veřejnost své potřeby zabezpečeny levněji, než by je bez dostatečné konkurence mohl uspokojovat soukromý podnikatel. V obyčejných průmyslových odvětvích však není v moci žádného bohatého konkurenta zbavit se všech menších konkurentů. Ukazuje se, že některé obchody mají tendenci přejít z rukou mnoha malých výrobců do rukou menšího počtu velkovýrobců; to se však stává v případech, kdy větší kapitál umožňuje zavedení výkonnějších strojů, jejichž provoz je také mnohem nákladnější, nebo když tento kapitál umožňuje lépe organizovaný a ekonomičtější způsob obchodování a dovoluje tak velkoobchodníkovi, aby legálně

a trvale dodával zboží za nižší ceny, nežli to může dělat maloobchodník. To však je velmi výhodné pro spotřebitele a tedy i pro celou dělnickou třídu, přičemž dochází ke zmenšování *pro tanto* těch společenských ztrát, na které si tolik stěžují socialisté. Mám na mysli zbytečné znásobování počtu distributorů a jiných skupin, které Fourier nazval parazity průmyslu. Jakmile k této změně dojde, větší kapitalisté, mezi něž je obchod rozdělen, ať samostatní či sdružení v akciových společnostech, se málokdy vyskytnou (vyskytnou-li se vůbec někdy) v některém z důležitých průmyslových odvětvích a pak je jich tak málo, že konkurence mezi nimi již nemůže působit, takže to, co ušetřili a co jim umožnilo prodávat levněji nežli maloobchodníci, pak přechází stejně jako dříve ve formě nižších cen k zákazníkům. Působení konkurence na snižování cen, včetně cen onoho zboží, za které se vydávají mzdy, není tedy klamné, ale reálné. Můžeme dodat, že tento jev má tendenci vzrůstající, nikoliv klesající.

Ale existují i další, neméně důležité stránky, kde připomínky, které vznesli socialisté, nemohou být tak plně zodpovězeny. Konkurence je nejlepší zárukou levných cen, ale rozhodně ne zárukou kvality. V dřívějších dobách, kdy výrobců i spotřebitelů bylo méně, byla konkurence zárukou obojího. Rozsah trhu byl nevelký a prostředky reklamy nedokonalé, takže nemohly obchodníkům umožnit, aby zbohatli díky stálému získávání nových zákazníků. Jejich úspěch závisel na tom, že si udrželi ty zákazníky, které měli. Zda obchodník dodává dobré zboží či nikoliv – to bylo brzo známo všem, kterých se to týkalo, a on získal pověst poctivého nebo nepoctivého obchodníka, což pro něho bylo mnohem důležitější nežli zisk, kterého by dosáhl podvedením náhodných zákazníků. Ale při velkém rozsahu moderních transakcí, při velkém znásobení konkurence a nesmírném vzrůstu počtu obchodů jsou obchodníci tak málo závislí na stálých zákaznících, že je dobrá pověst pro ně nyní mnohem méně důležitá. Přitom také jistota, že získají pověst, jakou si zaslouhují, je mnohem menší. O nízkých cenách, které obchodník inzeruje, vědí spousta lidí, ale jsou jen jednotlivci, kteří na to přišli sami nebo se to dozvěděli od jiných, že špatná kvalita zboží je více než ekvivalentní jeho láci; současně však velké bohatství, které nashromáždilo několik obchodníků, vzbudilo chtivost všech, a tak touha po snadném zisku nahradila

skromné přání vydělat si obchodováním na živobytí. Když majetek vzrůstá a větší zisk se zdá být na dosah ruky, do obchodování vniká více a více hazardního ducha a kde převládá hazard, tam se nejen opomínají nejzákladnější zásady opatrnosti, ale i ty nejnebezpečnější formy finanční nepoctivosti získávají dráždivý charakter. To je tedy to, co se nazývá intenzivní moderní konkurencí. Dále je nutné, abychom se zmínili o tom, že když tato intenzita dosáhne určité výšky a část výrobců nebo obchodníků se uchýlí k jakýmkoliv podvodům jako je např. znehodnocování zboží, špatná míra aj., na jejichž vzrůst je nyní tolik stížností, začne působit ohromné pokušení, aby přijali tyto podvodné praktiky i ti, kdo s nimi nezačali. Veřejnost je si totiž sice vědoma, že nízké ceny jsou vytvářeny pomocí podvodů, ale zpočátku nepoznává (pozná-li to vůbec), že zboží nestojí ani za onu nižší cenu a nebude tudíž platit dále vyšší ceny za lepší zboží, takže poctivý obchodník se ocitne v obrovské nevýhodě. Tak se podvod stává z několika málo případů zvyklostí a morálka třídy obchodníků se stále zhoršuje.

Právě zde socialisté skutečně rozeznali nejen toto velké zlo, ale také to zlo, které roste a bude růst spolu s počtem obyvatelstva a vzrůstem blahobytu. Musíme však říci, že společnost dosud nikdy nevyužila prostředků, které ovládá, pro boj s tímto zlem. Zákony proti obchodním podvodům jsou velmi nedokonalé a jejich provádění je ještě nedokonalejší. Takové zákony nemají žádnou naději, že by se skutečně prosadily, ledaže by na to měl někdo zvláštní pravomoc. Obzvláště potřebují státního zástupce. Je však třeba zjistit, jak dalece je možné za pomoci trestních zákonů potlačit druh podvodů, které nyní zřídka přicházejí před soud a ke kterým, když přijdou, je soudnictví této země zcela nemístně shovívavé. Nejzávažnější z těchto podvodů, tj. ty, které se týkají cen nebo kvality zboží denní potřeby, mohou být do značné míry zlikvidovány zavedením družstevních prodejen. To je plán, podle něhož kdokoli ze spotřebitelů, kdo se za tímto účelem zapojí do družstva, má možnost ignorovat maloobchodníky a získat své zboží přímo od velkoobchodníků, nebo, což je ještě lepší, když nyní byla založena družstevní velkoobchodní jednatelství, je může mít i od výrobců. Osвобоzuje se tak od těžké daně, kterou teď platí distributorům a současně eliminuje obvyklé původce znehodnocování a dalších podvodů. Distribuce se tak stává prací,

vykonávanou osobami, které si určují a platí ti, kdo nemají zájem na ničem jiném než na láci a dobré kvalitě zboží, takže počet distributorů může být zredukován na tolik osob, kolik je jich k této práci skutečně zapotřebí. Nesnáze plánu spočívají v tom, že se od vedoucích vyžaduje zručnost a důvěryhodnost, ale společnost je může kontrolovat pouze nedokonale. Velký úspěch a rychlé rozšíření tohoto systému však dokázaly, že tyto obtíže jsou do snesitelné míry překonatelné. Jestliže tu neplatí užitečný vliv vzájemné konkurence maloobchodníků na snižování cen, které musí být zajišťováno jinak, pak neplatí ani škodlivý vliv téže konkurence na zhoršování kvality zboží. Prosperita družstevních obchodů ukazuje, že to vše levným cenám neškodí, ale naopak prospívá, neboť vlastní zisky koncernům umožňují, aby poskytovaly spotřebitelům značné procento v nízkých cenách všeho zboží, které jim dodávají. Co se týče tedy tohoto zla, začalo se s účinnou nápravou, navrženou a částečně založenou na socialistických zásadách, ale přesto se shodují s dnešní majetkovou soustavou.

Co se týče oněch větších a nápadnějších ekonomických podvodů nebo provinění rovných podvodům, kterých se již tolik neblaze proslavilo, mám na mysli podvody mezi obchodníky a bankéři, či mezi nimi a těmi, kdo jim svěřili peníze. Na tyto výše popsané případy neplatí dříve navržená náprava, ale jediné prostředky, které dnes společnost proti nim má, jsou veřejné odsuzování a pohotovější postih ze strany zákona. Žádné z těchto nápravných opatření se však nevyrovná svou působivostí účinnému soudu. Tyto nepoctivosti obvykle vycházejí na světlo při úpadku, ale jejich pachatelé se neocitají mezi zločinci, nýbrž mezi insolventními dlužníky. Dříve postihovaly zákony této země i zákony jiných států insolventnost tak krutě, že v důsledku jedné z oněch reakcí, ke kterým jsou názory veřejnosti tak náchylné, se na insolventního dlužníka hledívá se soucitem a existuje i domněnka, že jak zákon, tak veřejné mínění nemohou být vůči dlužníkům příliš mírné. Chybou v opačném směru vůči obvyklé linii našich zákonů, zcela zanedbávajících při trestání přestupků tohoto druhu otázku náhrady postiženým, se naše zákony, týkající se úpadků, nějaký čas zabývaly navrácením toho, co věřitelům zbylo z jejich majetku, jako téměř samostatnou věcí, přičemž nepřikládaly skoro žádný význam potrestání bankrotáře za jakékoliv přestupky,

kteřé přímo nesouvisely s oním prvotním. Nyní už tři nebo čtyři roky probíhá mírná změna; byl vydán ne jeden zákon, týkající se bankrotů, který je k bankrotářům poněkud méně shovívavý; středem pozornosti však stále zůstává finanční zájem věřitelů, zatímco kriminalita insolventního dlužníka až na několik málo jasných provinění uniká téměř bez trestně. Můžeme tedy s jistotou prohlásit, že přinejmenším v tomto státě společnost nevyužila své pomoci, aby ohrozila nepoctivé obchodníky. Naopak, obchodní podvod – to je trik, v němž jsou všechny výhody na straně podvodníka: jestliže se trik podaří, získá bohatství, nebo si je uchová; jestliže se trik nepodaří, je nanejvýš přinucen žít v chudobě, která mu ale pravděpodobně hrozila už tehdy, když se rozhodl zkusit štěstí. Přitom ho mnoho lidí, kteří do věci příliš nevidí, ale i mnoho těch, kteří věci rozumějí, nepočítá mezi osoby bezectné, ale mezi nešťastníky. Dokud se budeme zbytečně pokoušet zacházet s touto zločinnou insolventností spíše morálně a racionálně, nebude možno zařazovat nepoctivé obchodování mezi zlořády, jejichž rozšíření je nerozlučně spojeno s obchodní konkurencí.

Dalším bodem, v němž je na straně socialistů, odborářů a jiných zastánců práce proti kapitálu mnoho nepochopení, je poměr, v jakém se rozděluje celostátní produkce, a dále to, jaká částka se odebírá těm, kdo se na produkci činně účastní, k obohacení jiných. Nebudu se zmiňovat o půdě, která je samostatným problémem, ale co se týče kapitálu, využívaného v obchodování, jsou představy lidí mnohdy klamné. Když například kapitalista investuje dvacet tisíc liber do svých obchodů a má z toho příjem řekněme dva tisíce liber ročně, všeobecný dojem je ten, že je pak bezprostředním vlastníkem jak oněch dvaceti tisíc liber, tak i těchto nových dvou tisíc liber, zatímco dělníci nemají nic než své mzdy. Ve skutečnosti však kapitalista získal dva tisíce liber pouze s podmínkou, že pro sebe nepoužije ani část z oněch dvaceti tisíc liber. Má právo je kontrolovat a mohl by je i utratit, ale kdyby to udělal, neměl by zároveň ty dva tisíce liber ročně. Jakmile má ze svého kapitálu nějaký příjem, nemá na vybranou a musí ho dát do užívání ostatním. Ta část jeho kapitálu, která je investována do budov, strojů a jiných výrobních nástrojů, se používá ve výrobě a nelze ji tedy použít k ničím obživě nebo zábavě. To, čeho se dá takto použít (včetně toho, co je vynaloženo na údržbu nebo

obnovu budov a nástrojů), je vypláceno dělníkům jako jejich odměna a podíl při dělení výtěžku. Pro všechny osobní účely mají dělníci kapitál a kapitalista má pouze zisky, které mu však kapitál vynáší pouze tehdy, když ho nepoužívá k uspokojování svých vlastních potřeb, ale potřeb dělníků. Poměr zisků z kapitálu ke kapitálu samému (nebo lépe k té části kapitálu, která je v oběhu) je poměrem kapitalistova podílu na výrobě vůči celkovému podílu dělníků. Dokonce i z jeho vlastního podílu mu jako vlastníku kapitálu patří pouze malá část. Ta část výtěžku, která připadá kapitalistům pouze jako základní kapitál, je odměňována na základě úroků z peněz, a to je všechno, co vlastníci kapitálu dostávají, když nepřispívá k výrobě ničím kromě kapitálu samotného. Úrok z kapitálu uloženého ve státních papírech, což se považuje za nejlepší záruku, je při současných cenách, které se již po mnoho let příliš nezměnily, kolem 3,3 %. I v takovéto investici je však risk – možnost nepřevzetí státního dluhu nebo eventualita nuceného rozprodávání za nízké ceny při některé obchodní krizi.

Když odhadneme tento risk na 0,33 %, zbývající 3 % můžeme považovat za zisk kapitalistů, jestliže odečteme ještě pojištění proti ztrátám. Na zajištění hypotéky přijdou obvykle 4 %, ale při této transakci je obvykle značně větší riziko: nejistota nároku na pozemky při našem špatném právním systému, riziko realizace záruky za vysokou cenu soudních nákladů a riziko z prodlení při obdržení úroků, i když kapitál je bezpečný.

Když peníze vynášejí větší příjem bez přičinění, což se někdy stává, například při podílech na železnici nebo v jiných společnostech, je tento zisk stěžejí kdy ekvivalentní tomu, že se riskuje ztráta celého kapitálu nebo jeho části v důsledku špatného vedení, jako tomu bylo v případě brightonské železnice, jejíž dividendy klesly ze 6 % ročně náhle na 1,5 % a podíly, které byly zakoupeny za sto dvacet, nemohly být prodány za víc nežli asi za čtyřicet tři. Když se půjčují peníze na vysoké úroky, jak o tom člověk někdy slyší, na úroky, které mohou platit pouze marnotratníci a lidé v nouzi, je to proto, že riziko ztráty je u nich tak velké, že málokdo z těch, kdo mají peníze, se dá přemluvit, aby jim vůbec půjčil. Je tedy málo důvodů k protestům proti „lichvě“ jakožto jednomu ze zlých břemen, spočívajících na bedrech dělnické třídy. Z výtěžku, který výrobce nebo jiný podnikatel získá ze své

ho kapitálu, nemůže tedy být kapitálu samotnému připsáno více nežli přibližně 3 %. Kdyby to mohl a chtěl rozdat svým zaměstnancům, kteří již mají mezi sebe rozdělený celý jeho kapitál tak jak se rok od roku reprodukuje, přídavek k jejich týdenní mzdě by byl bezvýznamný. Z toho, co obdrží nad 3 %, je velká část pojištěním proti rozmanitým ztrátám, kterým je vystaven; nemůže být dobře použita pro jeho vlastní potřeby, ale je nutné, aby byla ponechána v rezervě na krytí případných ztrát. Zbytek je náležitou odměnou podnikatele za jeho zručnost a dovednost – mzda za jeho řídicí práci. Není pochyb o tom, že když je velmi úspěšným obchodníkem, je tato mzda neobyčejně štědrá a zcela nepoměrná tomu, co by za tutéž obratnost a podnikavost dostal, kdyby ji nabídl do něčích služeb. Na druhé straně však riskuje daleko více, nežli jen to, že by byl bez zaměstnání: riskuje, že by pracoval a přitom nic nevydělával, že by měl práci i starosti, ale bez odměny. Neříkám, že nevýhody vyváží výhody, nebo že nemá žádné výhody z toho, že je kapitalistou a zaměstnavatelem, místo, aby byl schopným správcem, který pronajímá své služby jiným, ale velikost jeho výhod nesmí být oceňována pouze podle velkých zisků. Jestliže od zisků jednoho kapitalisty odečteme ztráty jiných, a od výsledku odečteme spravedlivou náhradu za starosti, dovednost a snažení, založenou na tržní ceně obratného vedení, zůstane bezpochyby značně mnoho, ale ve srovnání s úplnou sumou, která se ročně v celé zemi vytváří a rozdílí ve formě mezd, je to o mnoho méně, než si lidé představují, a kdyby byla tato částka přidána k podílu dělníků, znamenalo by to přídavek menší, než jaký by byl zaznamenán, kdyby došlo k nějakému důležitému vynálezu v oboru strojírenské techniky nebo potlačení zbytečných distributorů a jiných „parazitů výroby“. Abychom tedy dokončili odhad té části výtěžku z průmyslu, která má být odměnou kapitalistům, nesmíme se zastavit u kapitálu, který byl skutečně vložen do výroby, ale musíme vzít v úvahu také to, co se platí dřívějším majitelům z toho kapitálu, který byl neproduktivně vyčerpán a více již neexistuje, což se ovšem vyplácí z výtěžků jiného kapitálu. Tohoto druhu je podíl na státních dluhách, což je břemeno, kterým byl národ obtížen pro dřívější nesnáze a nebezpečí nebo pro dřívější pošetilost a rozmařilost jeho vladařů a které více či méně nese národ sám. K tomu musíme přidat úroky z dluhů vlastníků půdy a jiných neproduktivních spotřebitelů, pokud nebyly peníze takto

půjčené spotřebovány na výnosná zlepšení úrodnosti půdy. Co se týče pozemkového majetku samého – faktu, že si soukromé osoby přivlastňují pozemkovou rentu – řekl jsem již, že rezervuji tento problém pro příští diskusi; protože vlastnění půdy by mohlo být žádoucím způsobem změněno, všechna půda by mohla být prohlášena za majetek státu, aniž by to bylo na překážku vlastnickému právu na cokoli, co je výsledkem lidské práce a zdrženlivosti.

Zdá se, že by bylo záhodno začít diskusi o otázkách zajímavějších socialisty těmito poznámkami, abychom zmírnili přehánění socialistů a mohli tak dojít ke správným závěrům, týkajících se vztahů mezi socialismem a současným společenským řádem. Současná soustava nás nevhání, jak věří mnozí socialisté, do stavu všeobecné nuzoty a zotročení, ze kterého nás může spasit pouze socialismus. Zlo a bezpráví, ke kterým v současném systému dochází, jsou velké, ale dále se nezvětšují, všeobecná tendence naopak směřuje k jejich pozvolnému zmenšování. Mimoto, i když nerovnosti v rozdělování výtěžku mezi kapitalistou a dělníky sebevíce urážejí přirozený cit pro spravedlnost, nemohly by po svém vyrovnání za žádnou cenu poskytnout tak velký fond na zvyšování nižších odměn, jak se socialisté a mnozí jiní stále ještě domnívají. V dnešní společnosti neexistuje zlořád nebo nespravedlnost, jejichž odstranění by vedlo lidstvo z utrpení ke štěstí. Na nás je, abychom lidně srovnali dva rozdílné společenské řády a určili, který z nich poskytuje nejvhodnější prostředky pro překonání nevyhnutelných životních obtíží. A shledáme-li, že odpověď na tyto otázky je obtížnější a že závisí na intelektuálních a morálních podmínkách více, než jak se obvykle soudí, bylo by dobré vzít v úvahu, že máme čas nechat problém, aby se vyřešil experimentálně, a to skutečnou zkouškou. Věřím, že dojdeme k tomu, že není možný žádný jiný důkaz proveditelnosti nebo užitečnosti socialistické soustavy; že však intelektuální a morální argumenty socialismu zasluhují co nejpozornější studium, protože v mnoha případech poskytují návody k zlepšením, která jsou nezbytně potřebná, aby měl současný ekonomický systém co nejlepší vyhlídky.

*In: Mill, J. S.: Kapitoly o socialismu:
Praha, Filozofická fakulta UK 1998, s. 63–76.*

O individualitě jakožto o jednom prameni blahobytu*

John Stuart Mill

Poněvadž takové jsou tedy důvody, které nařizují, aby lidé volně tvořili svá mínění a je vyjadřovali bez omezování, a poněvadž takové jsou zhoubné následky duševní a tím i mravní pro povahu člověka, není-li tato svoboda buď připuštěna nebo proti zákazu hájena, zkoumejme dále, nevyžadují-li tytéž důvody, aby lidé volně *jednali* dle svých mínění – drželi se jich bez překážky jak fyzické tak morální od svých bližních, pokud se nebezpečí týká jen jich samých. Tato poslední podmínka je ovšem nevyhnutelná. Nikdo nežádá, aby činy byly tak svobodny jako mínění. Naopak, i mínění ztrácejí svou nedotknutelnost, když okolnosti, za kterých byla pronesena, jsou takové, že se stávají výrazem pozitivního popudu k nějakému škodlivému činu. Mínění, že obchodníci obilím vysávají chudé, nebo že soukromé vlastnictví je krádeží, lze připustit, dokud by pouze kolovalo tiskem, avšak právem podléhá trestu, když ústně roznícenému davu shromážděnému před domem obchodníka obilím je hlášáno nebo je sděleno témuž davu veřejnými plakáty. Činy jakéhokoliv druhu, které bez ospravedlňující příčiny škodí jiným, mají být a v nejdůležitějších případech absolutně je nutno, aby byly zdržovány nepříznivým smýšlením, a je-li toho třeba, i činným zakročením společnosti. Svoboda individua musí býti do té míry omezena, aby se nestalo obtížím jiným. Zdržuje-li se však někdo obtěžovat jiné v tom, co se jich dotýká a jedná dle své vlastní snahy a úsudku pouze ve věcech, jež se na něho samého vztahují, tytéž důvody, jež ukazují, že mínění má býti svobodné, dokazují též, že má jemu býti dovoleno, aby neobtěžuje jiných uvedl své mínění ve skutek na svůj vlastní účet. Že lidstvo není neomylné, že jeho pravdy z největší části jsou jen poloviční-

* Třetí kapitola spisu *Mill, J. S.: O svobodě: Praha, Časopis českého studentstva 1891.*

mi pravdami, že souhlas mínění, nevyplývá-li z úplného a svobodného vyrovnání sporných mínění, není žádoucím a že rozdílnost není zlem, nýbrž dobrem dotud, dokud lidstvo nebude schopnějším nežli je nyní, aby uznalo všechny stránky pravdy – to jsou principy, kterých lze použít vzhledem k jevům lidského konání stejně jako k jevům lidského mínění. Jako je prospěšné, aby tu byla různá mínění, protože lidstvo je nedokonalé, tak je prospěšné, aby tu byly různé pokusy žít, aby volná cesta byla dána různosti charakterů, nečinících bezpráví jiným, a aby cena různých způsobů života byla prakticky prokázána, má-li se kdo za způsobitelného pokusit se o ně – je zkrátka žádoucí, aby ve věcech, jež bezprostředně nevztahují se na jiné, *individuálnost* se projevovala. Kde nikoliv vlastní povaha, nýbrž tradice a zvyky jiných jsou vodítkem chování, tu schází jeden z prvních pramenů lidského štěstí a snad hlavní pramen individuálního a sociálního pokroku.

V provádění tohoto principu největší nesnáze, s kterou se setkáváme, nespočívá v oceňování prostředků vzhledem k uznanému cíli, nýbrž ve lhostejnosti množství ku samému cíli. Kdyby se cítilo, že svobodný vývoj individuality je nejzávažnější podmínkou blahobytu, že to není jen souřadný živel se vším, co je označeno názvy civilizace, osvěta, vychování, kultura, nýbrž že je sám i nutnou částí i podmínkou všech těch věcí, tu by nebylo nebezpečí, že by byla tato svoboda podceňována a vymezení hranic mezi ní a sociální kontrolou že by způsobovalo neobyčejné nesnáze. Avšak zlo je v tom, že obecným míněním individuální činnosti nepřikládá se vnitřní cena, která by činila ohled na ni žádoucím. Většina je spojena se zvyklostmi lidstva, jaké jsou nyní (neboť ona je právě činí) a nemůže pochopit, proč ony zvyklosti nemohly by každému postačovat; a co více, samočinnost není částí ideálu většiny morálních a sociálních reformátorů, nýbrž spíše se na ni pohlíží s nedůvěrou jako na obtížnou a snad podvratnou překážku toho, co tito reformátoři dle svého vlastního mínění pokládají za nejlepší pro lidstvo. Málo lidí mimo Německo pochopuje význam učení, které Vilém z Humboltů, vynikající učenec i politik, učinil obsahem pojednání – že „účelu člověka nepředepisují proměnlivá přání, nýbrž věčné nezměnitelné diktáty rozumu, že jím je nejvyšší nejharmoničtější vývoj jeho sil v souhlasný celek“; že tedy to, „oč jednotlivec věčně zápasiti musí a co ten, který na

lidi působiti chce, nikdy z očí pouštěti nemá, je individualita síly a vzdělání“, že proto dvojí je žádoucí: „svoboda a rozmanitost situací“, a že ze spojení těchto vyplývá „individuální síla a rozmanitá různost“, která je skládá v „originálnost“.

Jakkoliv málo jsou lidé navyklí podobnému učení, jako je Humboldtovo, že možno tak vysokou cenu přikládat individualitě, lze se přece jen domnívat, že rozdíl názorů může jen se týkat stupně. Není nikomu ideálem dokonalosti lidské, aby lidé nedělali nic jiného nežli napodobovali druh druhu. Nikdo by netvrdil, že lidé nemají dáti do způsobu svého života a do řízení svých poměrů ani ráz svého úsudku, ani ráz svého individuálního charakteru. Z druhé strany bylo by absurdním chtít, aby lidé žili, jako by vůbec nic nebylo na světě poznáno před tím, než přišli; jako kdyby zkušenost až posud nic nečinila, by ukázala, že jeden způsob žití nebo chování zasluhuje přednosti před jiným způsobem. Nikdo nepopírá, že lidé mají být vzděláváni a vychováni v mládí, aby poznali a upotřebili vytríbených výsledků lidské zkušenosti. Ale to je privilegium a přirozená podmínka lidské bytosti, jež dospěla k vývoji svých schopností, aby užívala a projadřovala zkušenost svým vlastním způsobem. Jí sluší, aby vynašla, jaká část zděděné zkušenosti dá se vhodně upotřebit k jejím vlastním okolnostem a povaze. Tradice a zvyky jiných lidí jsou až k určitému stupni svědectvím toho, čemu se oni svou zkušeností naučili; jiní odůvodňují své názory, které jako domnění mají nárok, aby byly váženy: avšak poprvé může jejich zkušenost být příliš omezena, anebo nevyložili ji správně. Za druhé jejich výklad zkušenosti bude správný, avšak jednotlivci se nehodící. Zvyky ty jsou určeny pro obvyklé okolnosti a obvyklé povahy, kdežto jeho okolnosti nebo povaha mohou býti neobvyklými. Za třetí, ačkoliv zvyky jsou i dobré i jemu přiměřené, poddá-li se pouze zvyku jako zvyku, nevychovejí a nevyvinou se v něm ty vlastnosti, které jsou význačnou vložkou lidské bytosti. Lidské schopnosti vnímat, usuzovat, rozlišovat, duševní čilost a rovněž i schopnost mravního sebeurčení mohou být rozvíjeny pouze volbou. Ten, kdo činí něco, poněvadž je to zvyk, ten nevolí. Nenabývá cviku ani v rozlišování ani v touze po nejlepším. Duševní a morální síly podobně jako síly svalů bývají zdokonalovány pouze užíváním. Tím nejsou schopnosti povolány k činnosti, koná-li se něco pouze proto, že to jiní činí, neméně

jako uznává-li se něco, protože to jiní uznávají. Není-li odůvodněn nějakého mínění pro rozum něčí přesvědčujícím, nemůže jím jeho rozum býti posílen, nýbrž nepochybně bude tím oslaben, že je přijme: a když popudy k nějakému činu nejsou takové, aby byly přiměřeny jeho citům a povaze (kde zájmy nebo práva jiných nejsou dotčeny), dosahuje se tím, že jeho city a povaha stávají se nečinnými a tupými místo činnými a energickými.

Kdo dopouští, aby svět nebo jeho vlastní část světa vyvolila plán života pro jeho osobu, nepotřebuje jiné schopnosti nežli opičí napodobivosti. Kdo si však sám vyvoluje svůj životní plán, upotřebuje všech svých schopností. Je mu užití pozorovacího talentu, aby viděl, rozumu a úsudku, aby předvídal, činnosti, aby nabyt materiálu k rozhodnutí, rozlišování, aby se rozhodl a když se rozhodl, rozhodnosti a sebekontroly, aby provedl dobře uvážené rozhodnutí. A těchto vlastností potřebuje a užívá touž měrou, jakou měrou obsáhla je část jeho chování, o kterém rozhoduje dle svého vlastního úsudku a citu. Je možné, že i jinak půjde dobrým směrem daleko od dráhy neštěstí. Avšak jaká bude jeho poměrná cena jakožto lidské bytosti? Je skutečně důležité, nejen co lidé činí, nýbrž také jakého druhu lidé to činí. Mezi díly lidskými, na jejichž zdokonalování a oblažování správně se vynakládá lidský život, první důležitostí je jistě člověk sám. Dejme tomu, že by bylo možné, aby domy byly stavěny, role vzdělávány, bitvy dobývány, rozepře projednávány, ba i kostely budovány a modlitby odříkávány pomocí strojů – automatů v lidských podobách – byla by to přece značná ztráta zaměnit tyto automaty za muže a ženy, kteří v nynější době obývají nejvzdělanější části země a kteří jsou jistě jen špatnými vzory toho, co příroda může a chce provést. Lidská přirozenost není strojem, který je zřízen dle modelu a uveden do předepsané činnosti, nýbrž je podobná stromu, jenž vyžaduje vzrůstu a vývoje svého na všechny strany následkem vnitřních sil činicích jej organismem.

Snad se připustí, že je žádoucí, aby lidé cvičili svůj rozum a že vědomé následování zvyku neb i případně i vědomé odchýlení se od zvyku je lepší nežli slepá a pouze mechanická příchyllost k němu. Do určitého stupně pokládá se za přípustné, aby náš rozum byl skutečně náš vlastní, avšak není téže ochoty připustit, aby naše přání a popudy měly býti podobně našimi vlastními

nebo že mít popudy své a určité síly není něčím jiným než záhubou a propastí. Ano, tužby a popudy jsou tak dalece částí dokonalé lidské bytosti jako vážnost a zdrženlivost, a mocné popudy bývají jen tehdy nebezpečné, když nejsou vhodně udržovány na uzdě, když nějaká řada snah a náklonností vyvinula se silně, kdežto jiná, která měla by spolu s ní růsti, zůstává slabou a nečinnou. Ne proto jednávali lidé špatně, že jejich vášně jsou silné, nýbrž proto, že jejich svědomí je slabé. Není přirozeného spojení mezi silnými popudy a slabým svědomím. Přirozené spojení je jiného způsobu. Říci, že něčí vášně a city jsou silnější a různější než u jiného, je totéž jako říci, že má více surového materiálu lidské přirozenosti a že je proto způsobilým ku většímu zlu, ale ještě též ku většímu dobru. Silné popudy jsou jen jiné jméno pro energii. Též energie může se užít ku zlému; avšak více dobrého je možno vykonat energickou povahou nežli línou a necitelnou. Kdož mají silné city přirozené, mohou mít též nejsilnější city vzdělané. Táž silná vnímavost, která činí osobní popudy živými a mocnými, je také pramenem nejvášnivější lásky ku ctnosti a nejpřísnějšího ovládnání sebe. Pěstováním těchto vlastností vykoná společnost svou povinnost a obhájí svých zájmů, a ne tím, že by odmítala materiál, z kterého povstávají hrdinové, proto, že neví, jak s ním zacházet. Člověk, jehož vášně a popudy jsou jeho vlastní – jsou výrazem jeho vlastní přirozenosti, jaká se vyvinula a byla modifikována jeho vlastním pěstěním – má charakter. Ten, jehož vášně a popudy nejsou jeho vlastní, nemá charakteru, právě jako ho nemá parní stroj. Jsou-li vlastní popudy člověka ještě i mocné a jsou-li řízeny přísnou vůlí, tu má energický charakter. Kdo myslí, že individualita vášní a popudů nemá býti vyvíjena, musí též tvrdit, že společnost nepotřebuje silných povah – že není s prospěchem jejím, chová-li mnoho charakterů – a že vysoký průměrný stupeň energie není žádoucím.

V některých starších dobách společnosti tyto síly mohly být a skutečně byly přílišnými naproti moci, jakou společnost tehdy měla ku trestání a kontrolování jich. Byly doby, kdy živel samostatné vůle a individuality byl v nadbytku a kdy společenským zásadám bylo ostře s ním zápasit. Nesnáz vězela tehdy v tom, jak přivádět lidi silných těl nebo duchů ku poslušnosti některých pravidel, jež od nich vyžadovala krocení vlastních vášní. Aby překoná-

na byla tato nesnáze, zákon a kázeň (jako v bojích papežův s císaři) žádaly pro sebe nadvládu nad celým člověkem, chtěly ovládat celý jeho život, aby ovládat mohly povahu – kterou jinak omezit společnost té doby ani neuměla. Avšak nyní společnost dostala nadobro navrch nad individualitou; a nebezpečí, které hrozí lidské povaze, není nadbytek, nýbrž nedostatek osobních popudů a tužeb. Věci se značně změnily od oné doby, kdy náruživosti lidí majících pevné postavení nebo zvláštní schopnosti dovedly důsledně odporovati zákonům a nařízením a potřebovaly přísných pout, aby lidé žijící v obvodu jejich moci těšiti se mohli aspoň nějaké bezpečnosti. Za našich časů žijí všichni od nejvyšších až k nejnižším jakoby pod očima nepřátelského a děsného cenzorství. Nejen v tom, co se dotýká jiných, nýbrž ani v tom, co se dotýká pouze jich samých, netáže se jednotlivce nebo rodina: – Čemu dávám přednost? Co se hodí mé povaze nebo smýšlení? Co by nejlepší a nejvyšší části mé bytosti vyhovovalo, rozvíjelo ji a zdokonalovalo? – nýbrž se táže: Co je vhodné mému postavení? Co obyčejně činívají osoby mého stavu a jmění? – anebo (ještě hůře): Co činí obyčejně osoby stavu vyššího a vyšších poměrů? Nemyslím, že si vyberou proto obvyklé, že by dávali jemu přednost před tím, co je jejich vlastním náklonnostem přiměřené. Nepřihodí se jim vůbec, aby měli nějakou náklonnost k něčemu, co není obvyklé. Tak mysl sama je pode jhem, a rovněž i v tom, čím se lidé baví, je jednotvárnost první věci; lidé jen v houfu mají v něčem zálibu, a volba vykonává se jen mezi věcmi obyčejně konanými; vyhýbají se zvláštnosti vkusu, výstřednosti v povaze, zároveň je odsuzují, až konečně, nenásledující nikdy své přirozenosti, pozbudou přirozenosti, které by následovati mohli, až jejich lidské schopnosti scvrknou a zeslábnou, až stanou se neschopnými nějakého silného přání nebo přirozených rozkoší a bývají obyčejně i bez mínění i bez citů domácího původu, tedy přímo jejich vlastních. Je takový stav lidské přirozenosti žádoucí či není?

Je dle teorie kalvinistické. Podle ní největší škoda pro člověka je svévole. Všechna dobra, jakých je lidstvo schopno, jsou soustředěna v poslušnosti. Vy nemáte volby; tak musíte jednat a jinak: „co není povinností, je hříchem“. Lidská přirozenost je radikálně zkažena, a tu není spásy pro nikoho, dokud lidská přirozenost není v něm zničena. Tomu, kdo sleduje teorii životní, vykořenění nějaké

lidské schopnosti nebo způsobnosti není zlem; člověk nepotřebuje jiné způsobnosti leč způsobnosti poddati se do vůle boží a užívá-li nějaké schopnosti k jinému účelu, než aby tuto domnělou vůli co nejúčinněji provedl, bylo by pro něj lépe bez ní. Taková je teorie kalvinismu a drží se jí ve zmírněné formě mnozí, kteří se nepokládají za kalvinisty; zmírnění spočívá v méně asketické interpretaci domnělé vůle boží, v ujišťování, že je to jeho vůle, aby lidstvo vyhovovalo některým náklonnostem, ovšem ne ve způsobu, jaký si oni volí, nýbrž cestou poslušnosti, totiž cestou předepsanou jemu autoritou, a tudíž přirozeně cestou stejnou pro všechny.

V této lstivé formě zjevuje se nyní mocná snaha po takové úzkoprsé teorii životní a po sevřeném a zakrslém typu lidského charakteru, kterou tato teorie podporuje. Není pochyby, že mnozí upřímně myslí, že stvořitel určil, aby byly lidské bytosti tak sevřené a zakrslé, zrovna jako mnozí myslili, že stromy jsou mnohem hezčí, jsou-li oklestěny neb ořezány do podoby zvířat nežli jsou-li takovými, jak je příroda vytvořila. Avšak je-li to částí náboženství domnívat se, že člověk byl stvořen bytostí dobrou, následuje z toho, že tato bytost dala všechny lidské schopnosti pro to, aby byly pěstěny a rozvíjeny, ne vykořeněny a zničeny a že se těší z každého těsnějšího přilnutí jeho stvoření k ideální představě v nich ztělesněné, každému prospěchu některé jejich schopnosti vnímání, jednání, záliby. Tu je pak typ lidské výtečnosti různý od kalvinistického: pojem lidské přirozenosti, která používá své přirozenosti pro jiné účely nežli pro to pouze, aby se jí zříkala. Pohanská „sebeúcta“ je jednou z prvků lidské hodnoty zrovna jako „křesťanské odříkání“. Je řecký ideál zdokonalování se, s kterým platónský a křesťanský ideál sebeovládání může splývat, avšak nemůže ho nahradit. Je snad lépe býti Johnem Knoxem nežli Alkibiadem, avšak Periklem být je lépe nežli být oběma, aniž bude Perikles za naší doby, kdybychom nějakého měli, postrádati toho, co bylo dobré v Johnu Knoxovi.

Nikoliv zevšedněním všeho, co je individuálního v nás, stávají se lidé vznešeným a krásným předmětem pozorování, nýbrž pěstěním toho a vyvoláváním v mezích vyměřených zákonem a zájmy jiných; a poněvadž skutky odrážejí povahu těch, kteří je činí, tím samým stává se lidský život bohatým, různorodým, živým, dodávajícím hojnější posily vyšším myšlenkám a vznešeným citům

a zesiluje pouta, která připojují každé individuum k plemeni tím, že stává se plémě daleko cennějším. V poměru, v jakém vyvíjí se jeho individualita, každá osoba stává se cennější sobě a je proto schopnější stát se cennější i ostatním. Pak je tu bohatší život kolem jeho existence, a je-li mnoho života v jednotlivcích, je též mnoho života ve množství, které se z nich skládá. Tolik nátlaku, kolik je třeba, aby předešlo se porušování práv druhých lidí nejprudšími druhy lidské povahy, může býti připuštěno; neboť pro to je tu jednoduchá náhrada i se stanoviska lidského vývoje. Prostředky vývoje, kterých individuum pozbývá tím, že se mu překáží, aby vyhovovalo svým náklonnostem ke škodě jiných, jsou hlavně dosaženy tím, že se zabraňuje vývoji ostatních. A také pro individuum je tu plná náhrada v lepším vývoji společenské části jeho přirozenosti, jenž stal se možným omezováním jeho sobecké části. Přidržování k přísným zákonům spravedlnosti ve prospěch jiných rozvíjí city a schopnosti, které mají dobro jiných za svůj cíl. Avšak omezování ve věcech nedotýkajících se jejich dobra, jen z pouhé libosti, nerozvíjí nic cenného vyjma tu sílu charakteru, jež se může projevit v odporu nátlaku. Podrobuje-li se však nátlaku, zeslabuje tím a otupuje celou přirozenost. Aby měla přirozenost každého volný rozvoj, je nutné, aby různí lidé mohli vést různý život. Tou měrou, jakou tato volnost byla trpěna v nějakém věku, je ten věk pamětihodný pro potomstvo. Ani despotismus nejvíce svého nejhoršího vlivu, pokud za něho existuje individuálnost; a cokoliv svírá individuálnost, to je despotismem, ať je zváno jakýmkoliv jménem, třeba by i hlásalo, že provádí vůli boží nebo rozkazy lidí.

Vyloživ, že individuálnost je totéž, co vývoj a že pouze pěstování individuálnosti vytváří nebo může vytvořit dobře vyvinuté lidi, mohl bych zde uzavřít své vývody: co více nebo co lepšího může se říci o nějakém stavu lidských záležitostí, nežli že uvádí lidi blíže k nejlepšímu, jehož mohou tito dosáhnout, anebo co horšího možno říci o nějaké překážce dobra, nežli že je zamezuje. Nicméně není pochyby, že tyto úvahy nedostačí, aby přesvědčily ty, kteří nejvíce toho potřebují; i je nutno dále ukázati, že takto vyvinuté lidské bytosti jsou k nějakému prospěchu i bytostem nevyvinutým – ukázat těm, kteří nežádají si svobody a nechtějí užít jí, že

mohou býti odměněni nějakým jím pochopitelným způsobem za to, že dovolí jiným uživati jí bez překážky.

Předem tedy chci ukázat, že mohou snadno něco se naučiti od oněch. Nepopře nikdo, že originálnost je cenný element v lidském životě. Je vždy třeba lidi nejen, aby vynalezali nové pravdy a ukazovali, že to, co bylo jednou pravdou, není už jí více, nýbrž také aby začali nové pokusy a dávali příklad v lidském žití vznešenějšího chování, lepšího vkusu a smyslu. Tomu nemůže býti odporováno nikým, kdo nevěří, že svět již dosáhnul dokonalosti ve všech svých směrech a zkušenostech. Je pravda, že toto dobrodiní nelze vykonávat každému stejně: je jen málo osob ve srovnání s celým lidstvem, jejichž zkušenosti, kdyby byly jinými přijaty, mohly by být nějakým zdokonalením ustálené praxe. Avšak těch několik je půl světa; bez nich lidský život stal by se stojatým bahnem. Nejen že oni zavádějí dobré věci, které dříve neexistovaly, oni též oživují život v těch, které již existují. Kdyby nemohlo býti nic nového učiněno, měl by už přestat lidský intelekt být nutným? Byl by to důvod, aby lidé konali staré věci, nevědouce, proč je konají, aby konali je jako zvířata a ne jako lidé?

Jeví se veliká snaha i v nejlepších myšlenkách a zkušenostech zvrhnout se jen v mechanickou; a kdyby nestřídali se lidé, jejichž stále obnovující se originálnost zabraňuje, aby důvody učení a zkušeností nestaly se pouze tradičními, nedovedla by taková mrtvá věc odporovat nejmenšímu nárazu něčeho skutečně živého, a není příčiny, proč by civilizace nevymřela, jako vymřela v říši byzantské. Osoby geniální jsou ovšem, a dá se myslit, že budou vždy v menšině velmi malé, avšak abychom je vůbec měli, je třeba zachovat půdu, ze které povstávají. Génie může volně dýchat jen v ovzduší svobody. Osoby geniální jsou ex vi termini mnohem individuálnější nežli ostatní – proto méně schopné přizpůsobiti se bez mocného stísnění některé z mála šablon, jež společnost vytvořila, aby zbavila své členy starostí, jak uspořádati mají svůj charakter. Připustí-li z línosti, aby byli donuceny k některé šabloně a zanechaly nerozvinutou onu část své podstaty, která se nemůže pod nátlakem rozvinout, málo prospějí společnosti svým génie. Mají-li však pevný charakter a zlomí-li svá pouta, ukazuje na ně společnost jako na výstražná znamení, jako na příklady nespořádanosti, nestálosti apod., zrovna jako by

někdo si stěžoval na Niagaru, že neplyne tiše mezi svými břehy jako voda průplavu holandského.

Vytýkám tu důrazně důležitost génia a nutnost dovolit mu, aby se vyvíjel svobodně i v myšlenkách i v praxi, poněvadž dobře vím, že nikdo toho nepopře sice v teorii, ale ve skutečnosti že skoro každý je k tomu lhostejný. Lidé pokládají geniálnost za něco hezkého, když dokáže, aby napsal někdo dojmavou báseň nebo namaloval obraz. Avšak týká-li se originálnost myšlení a jednání, pak ačkoliv nikdo nepraví, že by nezasluhovala obdivu, skoro všichni podle své chuti si myslí, že mohou obejít se velmi dobře bez ní. Naneštěstí je to příliš přirozené, aby bylo možno se tomu divit. Originálnost je věcí, jejíž prospěch neoriginální mysli nedovedou pocítit. Nemohou pochopit, co může pro ně učinit – jak by také pochopili? Kdyby dovedli pochopiti, co ona může pro ně učinit, nebyla by to originálnost. První služba, kterou originálnost může jim prokázat, je, že jim rozevře oči; což jeli se povede, umožní jim, aby sami stali se originálními. Nechť zatím uváží, že ještě nebylo nic učiněno, co by někdo nebyl sám první učinil, a že všechny dobré věci, které existují, jsou výsledky originálnosti; pak budou snad tak skromnými, aby si myslili, že zbývá ještě něco vytvořit. Ujišťujeme je, že více potřebují originálnosti, čím méně jsou si toho vědomi.

Je prostou pravdou, že jakkoliv úcta zdánlivá nebo skutečná prokazuje se opravdové nebo domnělé duševní nadřazenosti, všeobecný směr smýšlení v celém světě směřuje k tomu, aby učinil průměrnost vládnoucí moci mezi lidstvem. V starověku, ve středověku a v zmenšené míře po dlouhý čas přechodu z feudalismu do věku přítomného bylo individuum silou samo v sobě; a mělo-li buď velký talent nebo vysoké sociální postavení, bylo značnou silou. Nyní mizí individua ve množství. V politice je to již triviálností říci, že veřejné mínění nyní řídí svět. Jediná moc zasluhující toho jména je moc množství nebo vlády, když se stala orgánem snah a instinktů množství. To je zrovna tak pravdou v morálních a sociálních vztazích soukromého života jako ve veřejných zřízeních. Ti, jejichž mínění platí za veřejné mínění, nebývají vždy týmiž: v Americe je to všechno bílé obyvatelstvo, v Anglii hlavně střední třídy. Ale je to vždy množství, tedy hromadná prostřednost. A co je ještě větší novinkou, množství

nebere nyní svého mínění od hodnostářů církve nebo státu, od zjevných vůdců nebo z knih. Jeho myšlení je mu vstřípeno osobami mnohem mu podobnějšími, oslovujícími je nebo mluvícími jeho jménem příležitostně novinami. Nestěžuji si na to: Netvrdím, že by bylo něco vhodnějšího nežli obecné pravidlo v nynějším skleslém stavu lidského ducha. Avšak to nepřekáží vládě průměrnosti, aby nebyla průměrnou vládou. Žádná vláda demokracie nebo četné aristokracie nikdy, ani v politickém jednání, ani v mínění, ve vlastnostech a směru smýšlení, jaké hýčká, nevynikla a nemohla vyniknouti nad průměrnost, leda že suverénní množství dalo se řídit (což v nejlepších časech vlády dělávalo) radami a vlivem několika jednotlivců nebo jednoho mnohem nadanějšího a vzdělanějšího. Iniciativa ku všem moudrým a vznešeným zařízením přichází a musí přijít od individuí, a hlavně předem od jediného individua. Čest a sláva průměrného člověka je ta, že dovede sledovat iniciativu, že dovede v nitru svém souhlasit s moudrými a vznešenými věcmi a že se dá k nim vést otevřenými očima. Nezastávám se „kultu hrdinů“, který schvaluje rozhodnému muži génia, aby uchvátil vládu světa a donutil ho vykonávat jeho nařízení i proti své vůli. Vše, čeho se může pro sebe žádati, je svoboda ukázat cestu. Moc donutit jiných jíti touto cestou nejenže se neshoduje se svobodou a vývojem ostatních, nýbrž je záhubou i samému velikánu. Ostatně myslím, kdykoliv mínění množství lidí pouze průměrných stává se nebo stane se někde vládnoucí mocí, že vyrovnává a opravuje tuto snahu stále výraznější a výraznější individuálnost těch, kteří stojí ve vyšším světle myšlenek. V těchto okolnostech nutno, aby výjimečná individua byla povzbuzována k činnosti různíci se od činnosti obyčejné, místo aby byla zastrášována. V jiných dobách nebylo by prospěchu z takového jednání, leč že by jednali nejen různě, nýbrž i lépe. V tomto věku pouhý příklad nepodřízení se, pouhé odepření sklonit koleno před zvykem je již samo v sobě zásluhou. Právě že tyranství mínění je takové, že činí výstřednost chybou, je žádoucí, aby hojně lidí bylo výstředních, aby se tak porazilo tyranství. Výstřednost vždy byla hojná, kdykoliv a kdekoliv síla charakteru byla hojná; a množství výstřednosti ve společnosti obyčejně bylo úměrné ku množství geniálnosti, duševní síly a mravní odvahy ve společnosti. Že nyní jen tak

málo lidí odvažuje se být výstředními, vyznačuje směr, v němž je hlavní nebezpečí doby.

Rekl jsem, že je důležité, aby dána byla největší pokud možno volnost neobvyklým věcem, aby se později objevilo, která z nich by měla být proměněna ve zvyk. Avšak nezávislost jednání a nevšímání si zvyku nezasluhují pouze proto podpory, že jimi vyvolány mohou být lepší způsoby jednání i lepší zvyky, které zasluhují spíše přijetí, nežli nyní, ani nejsou to pouze osoby rozhodné duševní převahy, které mají oprávněný požadavek, aby žily svůj vlastní život. Není důvodu, proč by všechny lidské životy měly být řízeny podle jednoho nebo několika vzorů. Má-li někdo dostatečné množství zdravého smyslu a zkušeností, pak je jeho způsob upravit svou existenci nejlepší, ne proto, že je nejlepším sám sebou, nýbrž proto, že je to jeho vlastní způsob. Lidé nejsou bravem, a ani ovce nejsou nerozdílně sobě podobny. Obyčejně nikdo nenajde kabátu nebo páru bot jemu se hodících, nejsou-li buď zhotoveny podle jeho míry, nebo nemá-li celého skladu na výběr: a je snad snadnější, aby si našel vhodný život nežli vhodný kabát – či jsou snad lidé sobě navzájem podobnější v celém fyzickém a duševním složení nežli ve tvaru nohy? Kdyby lidé měli jen rozdílný vkus, to by již byl důvod dostatečný, abychom se nepokoušeli přetvořit je podle jednoho vzoru. Ale různé osoby vyžadují různých podmínek duševního vývoje, a nemohou všechny existovat zdravě v témž mravním ovzduší, jako nemohou existovat různé rostliny v týchž fyzikálních okolnostech a v témž pásmu. Tytéž věci, jež pomáhají někomu v pěstění jeho lepší přirozenosti, jsou na překážku druhému. Týchž způsob život je zdravou pobídkou jednomu, občerstvující všechny jeho schopnosti k jednání a zábavě nejlepší měrou, kdežto druhému je břemenem, jež ruší nebo drtí všechn jeho vnitřní život. Takové jsou rozdíly mezi lidmi v pohnutkách zábavy, v jejich vnímavosti zármotku i různých fyzických a morálních činitelů, že kdyby nebylo odpovídající rozdílnosti v jejich způsobech života, nedosáhli by ani vhodného stupně štěstí, ani by se tak nevyvinuli duševně, morálně a esteticky, jak jejich přirozenost je schopna. Proč by se tedy snášelivost, pokud se týká veřejného smýšlení, měla pouze vztahovati na vkus a způsob života, který si jí vynucuje množstvím svých přívrženců? Nikde (vyjma některé klášterní instituce) není rozdílnost vku-

su zcela opomíjena; každý může bez výčitky míti rád nebo nerad veslování, kouření, hudbu nebo tělocvik, šach, karty nebo studie, protože i ti, kteří mají rádi některou onu věc i ti, kteří jí nemají rádi, jsou tak četní, že nemohou být umlčeni. Avšak může-li být obviňován muž a ještě spíše žena buď, že konají, co nikdo nedělá, nebo že nekonají, „co všichni dělají“, jsou předmětem zrovna takových povržlivých poznámek, jako kdyby dopustili se nějakého velikého mravního stavu nebo vážnost u lidí výše postavených, chtějí-li si bez ujmy své vážnosti dovolit přepych činit co chtějí. Dovolit, opakují: neboť kdokoliv dovolí sobě mnoho takového, octne se v nebezpečí, něčeho horšího nežli je pomluva – je v nebezpečí, že bude prohlášen za pomateného a že bude majetek jemu odňat a odevzdán příbuzným.¹

Jedna charakteristická známka nynějšího směru veřejného mínění se hodí zvláště k tomu, aby je učinila nesnášelivým k nějakému zřejmému projevování individuálnosti. Celkový průměr lidstva je velmi skromným nejen v duševních schopnostech, nýbrž i v náklonnostech: nemá chuti a přání dosti mocných, aby byl pohnut konat něco neobvyklého a následovně nepochopuje ty, kteří je mají, a staví všechny takové s bujnými a nezřízenými do stejné řady, na kterou zvykl pohlížeti shůry. Nyní vedle toho-

1) Je něco i opovržlivého i ošklivého v důkazech, na jejichž základě v posledních letech může být někdo soudně prohlášen za nezpůsobilého k řízení svých záležitostí, a dle nichž po smrti něčí může být zrušeno jeho ustanovení o majetku, je-li majetek dostatečným, aby z něho zaplatily se útraty sporu. Všechny zaznamenané podrobnosti jeho denního života jsou vyšetřovány, a je-li nalezeno něco, co by uvažováno jsouc vnímavostí a vyličením nejnižšího z nízkých, působilo dojem nepodobající se absolutní obyčejnosti, je to předloženo soudu jakožto důkaz šílenství a často se zdarem, neboť porota je sotva méně prostá a neznalá nežli svědkové, kdežto soudcové s tím neobyčejným nedostatkem znalosti lidské povahy a života, která nás neustále překvapuje u anglických právníků, často vedou ji na scestí. Tato vyšetřování mluví více než knihy o stavu smýšlení a mínění mezi obyčejnými lidmi vzhledem k lidské svobodě. Daleko jsouce toho, aby kladli nějakou váhu na individuálnost – a by uznávali právo každého individua jednat ve lhotejních věcech, jak se mu zdá dobrým podle jeho úsudku a náklonností, soudcové a porota nemohou ani pochopit, že by osoba ve stavu zdravém vůbec si mohla žádat takové svobody. Za dřívějších dob, když se mluvilo o pálení ateistů, milosrdní lidé radili, aby raději se dávali do blázince: nebylo by nic divného za nynější doby, kdybychom viděli, že se to stává a jak vykonavatelé jsou vychvalováni, že místo pronásledování náboženského postavili tak humánní a křesťanský způsob nakládání s těmi nešťastníky, ne bez skrytého zadostiučinění, že nešťastníkům stalo se dle zásluhy.

to všeobecného faktu můžeme jen předpokládat, že nastal mocný ruch k povznesení mravnosti a je zřejmé, co můžeme očekávat. Za nynější doby nastal takový ruch, mnoho bylo vykonáno ve směru vzrůstající se pravidelnosti v chování a v oškřivení si výstřednosti; a je též rozšířen filantropický duch, k jehož provádění není vábnější půdy, nežli je mravní a duševní rozkvět našich spolublížních. Tyto snahy doby působí, že veřejnost je více nakloněna nežli kdy dříve k tomu, aby předpisovala všeobecná pravidla chování a napomáhala činit všechny lidi podobné jedinému uznanému vzoru. A tento vzor vyložený nebo nevyslovený je nežádat si ničeho usilovně. Jeho ideál charakteru je být bez nějakého určitého charakteru; mrzačit nátlakem jako čínská dívka svoji nohu každou část lidské povahy, která určitě vystupuje a fyziognomií člověka od všedních lidí zjevně různí.

Jak obyčejně bývá s ideály, které vylučují polovinu toho, co je žádoucí, tak i znání nynějšího směru působí jen špatné napodobení druhé poloviny. Místo veliké energie řízené silnou rozvahou a místo mocných citů přísně kontrolovaných bdělou vůlí jsou výsledkem tohoto ideálu slabé city a slabá energie, která proto může být přivedena ke vnější stejnosti pravidelné bez nějaké silné vůle nebo rozvahy. Ba, energická charakteru vyššího stupně stávají se pouze pohádkou. Je v Anglii nyní sotva nějaké jiné působitě pro energii než obchod; energie vynaložená v něm může ještě být pokládána za značnou. Ta trocha, co ještě zbývá, je vynaložena na nějakou soukromou zálibu, jež může být užitečnou ba i filantropickou, ale bývá celkem věcí nepatrnou. Velikost Anglie je všechna jen kolektivní: individuálně jsou nepatrní, jevíme se jen schopnými něčeho velikého, působíme-li společně svou obratností, a s tím naši morální a náboženští filantropové jsou zcela spokojeni. Ale byli to lidé jiného rázu nežli tito, kteří učinili Anglii, čím je; a bude opět potřeba lidí jiného rázu, aby předešli její klesnutí.

Despotismus zvyku je všude stálou překážkou lidského pokroku, ježto je v nepomíjitelném antagonismu s tužbou po dosažení něčeho lepšího, nežli je obvyklé, s tužbou nazývanou se dle okolností duchem svobody nebo pokroku nebo oprav. Duch oprav není vždy duchem svobody, neboť může vnučovat opravy lidu odpírajícímu; a duch svobody, pokud odporuje takovým poku-

sům, může spojovat se časem a místem s odpůrci oprav; avšak jediným nemizícím a trvalým pramenem oprav je svoboda, poněvadž jí je možno tolik neodvislých středů zdokonalení utvořit, kolik je individuí. Princip pokroku nicméně v každém oboru i jako láska k svobodě i jako láska ku zdokonalení odporuje nadvládě zvyku, dostupuje nakonec k emancipaci z tohoto jha; a zápas mezi oběma těmito směry tvoří hlavní zajímavost historie lidstva. Větší část světa nemá v pravém slova smyslu historie, protože despotismus zvyku je vševládnoucí. To je na celém Východě. Zvyk je tam ve všech věcech nejvyšším rozhodčím; spravedlnost a právo značí přizpůsobení se zvyku; nikdo, leč nějaký tyran mocí opojený, nehodlá odvolání se na zvyk odporovat. A my vidíme výsledek toho. Tito národové mívali jistě kdysi originálnost, nemohli vystoupit na samém počátku hned jako lidnatí, vzdělaní a znalí různých umění života; učinili se tím vším sami a byli pak největšími a nejmocnějšími národy světa. Čím jsou nyní? Podrobenými nebo odvislými od tříd, jejichž předkové toulali se po lesích, když oni měli již skvostné paláce a nádherné chrámy, avšak u kterých zvyk dělil se o moc se svobodou a pokrokem. Národ může, jak jsme viděli, pokračovat po nějakou dobu a pak stanouti: kdy stane? Když přestane mít individuálnost. Kdyby podobný obrat nastal u národů evropských, neopakoval by se zrovna v téže k podobě: despotismus zvyku těmto národům hrozící není úplnou stagnací. Zavrhuje zvláštnost, avšak nevyklučuje změnu pod podmínkou, že se všichni změní. Odložili jsme všechny ustálené kroje svých předků; musíme šatit se stále stejně, ale móda může se měnit jednou nebo dvakrát ročně. My se staráme, aby změna nastala pro změnu a ne z nějaké ideje krásy nebo vhodnosti; téže ideje krásy nebo vhodnosti za prvé nepřijal by celý svět rázem a za druhé neopustil by jí také rázem. My však připouštíme pokrok zrovna tak jako změnu: neustále činíme nové vynálezy v mechanických věcech a užíváme jich, dokud nejsou překonány lepšími, jsme žíznivější po zdokonalení v politice, ve vychování i ve mravnosti, ač v těchto posledních naše idea zdokonalení hlavně se zakládá na přesvědčování nebo donucování druhých, aby byli tak dobří, jako my jsme. Není tedy pokrok, čemu odpíráme; naopak lichotíme sobě, že jsme nejpokročilejším národem, jaký kdy žil. Je to individuálnost, čemu odpíráme; myslíme si, že bychom vykonali div, kdybychom se stali všichni sobě podobnými,

zapomínající, že nepodobnost druhu druhu je vůbec první věc, která upozorňuje buď na nedokonalosti vlastního typu a přednosti druhého nebo vzbuzuje myšlenku, aby kombinaci dobrých stránek obou typů provedeno bylo něco lepšího nežli před tím. Máme odstrašující příklad v Číňanech, v národu velikého talentu a v některé příčině i moudrosti, těšícím se řídkému dobrému štěstí, že byl záhy opatřen zvláště dobrou řadu zvyků, prací to částečně lidí, kterým i nejosvícenější Evropan musí přiznat s jistým obmezením titul mudrcův a filosofů. Jsou pamětihodni, že ve výtečném svém zařízení vštěpují, pokud to je možno, nejlepší moudrost, kterou mají, každému členu společnosti a zabezpečují těm, kteří si přisvojili nejvíce z ní, místa čestná a vlivuplná. Jistě ten národ, který tak činil, odhalil tajemství lidského pokroku a stojí stále v čele ruchu světového! Naopak – on stanul, zastavil se na tisíciletí, a bude-li kdy dále zdokonalován, stane se to cizinci. Dosáhl proti všemu nadání toho, čeho se angličtí filantropové tak namáhavě snaží dosáhnout – učinit totiž všechny členy národu sobě navzájem podobnými, ovládat zcela jejich myšlenky a chování stejnými zásadami a pravidly; a to je v neorganizované formě to, co je čínský vychovatelský a politický systém v organizované formě a nedovede-li se individualita hájiti proti tomu jhu, Evropa přes svoji vznesenou minulost a své křesťanství stane se druhou Čínou.

Co tedy až dosud uchránilo Evropu od toho osudu? Co učinilo evropskou rodinu národů zdokonalující se částí lidstva a ne stojící? Ne nějaké vyšší přednosti, které existují-li, existují jako výsledek, ne jako příčina, ale jejich pamětihodná různorodost charakteru a vzdělání. Individua, třídy, národnosti byly si rozhodně nepodobné, vykazovaly velikou různost směrů, z nichž každý vedl k něčemu významnému; a jakkoli skoro v každém období ti, kteří kráčeli různými směry, nesnášeli se vespolek, a každý pokládal za výtečné to, aby ostatní byli donuceni kráčet jeho dráhou, tyto jejich pokusy překážet vývoji druhého měly sotva kdy trvalý zdar a každý časem si dovolil přijat dobro, které ostatní nabízeli. Evropa je dle mého úsudku úplně díky zavázána za svůj progresivní a všestranný vývoj této hojnosti směrů. Avšak ona začíná již mít toho dobrodiní méně. Dostihuje rozhodně čínského ideálu učinit celý národ stejným. M. de Tocqueville ve svém posledním důležitém díle zaznamenává, o jak mnoho Francouzové za

této doby podobni si jsou navzájem nežli to bylo ještě za poslední generace. Táž poznámka platí o Angličanech v mnohem větší míře. V práci již připomenuté Vilém z Humboldtu líčí dvě věci jako nutné podmínky lidského vývoje, protože jsou nutné, aby učinily lidstvo sobě navzájem nepodobným, totiž svobodu a rozmanitost situací. Druhá z těchto podmínek mizí v Anglii den ode dne. Poměry, které obklopují různé třídy a individua a vytvářejí jejich charakter, stávají se každý den sobě podobnějšími. Dříve různá postavení, různá sousedství, různá zaměstnání a obchody žily, aby se takřka řeklo, v různých světech, nyní z větší části žijí v témže. Mluvíme-li obsažené, čtou nyní totéž, slyší totéž, vidí totéž, chodí na táž místa, cílí svými nadějami a obavami k témuž předmětu, mají táž práva a svobody a tytéž prostředky k jejich hájení. Jakkoliv zůstal ještě veliký rozdíl postavení, není to ničím vůči tomu, co zaniklo. A asimilace ještě pokračuje. Všechny politické změny doby pomáhají jí, ježto všechny směřují k tomu, aby nižší povznesly k vyšším a vyšší snížily k nižším. Každé rozšíření výchovy pomáhá jí, protože výchova přivádí lidi pod společné vlivy a otevírá jim stejný obzor činů a smýšlení. Zdokonalení prostředků dopravních pomáhá jí, protože přivádí obyvatele vzdálených míst do vzájemného osobního styku a podporuje rychlý příboj měnění bydliště z místa na místo. Rozkvět obchodu a průmyslu pomáhá jí, protože rozšiřuje daleko výhody pohodlných poměrů a otevírá všechny předměty ctižádosti i nejvyšší všeobecnému se ucházení, čímž snaha po vyniknutí není již více známkou jednotlivé třídy, nýbrž všech tříd. Mnohem mocnější činitel než všechny tyto činitelé uvádějící jednotejnost mezi lidstvo je veřejné mínění, jež v té neb oné svobodné zemi nabylo rozhodující moci ve státě. Kde různé sociální přednosti, které dovolují lidem ohrazeným jimi nedbati mínění množství, postupně se nivelují, kde pouhá myšlenka odporovat vůli veřejnosti, jakmile je známo, že taková vůle existuje, mizí víc a více z myslí praktických politiků, tam nejednotvárnost ztrácí každou oporu – tam mizí vliv toho živlu, jenž dle své povahy odpírá převaze pouhé většiny lidí a v jehož zájmu je chránit mínění a snahy různící se od mínění a snah obecnstva.

Kombinace všech těchto příčin tvoří tak veliký vliv nepřátelský individualitě, že není snadno viděti, jak podrží svou půdu. Bude

zápasit se zvětšující se nesnází, nepochopí-li, že je dobře, jsou-li tu rozdíly, i když sami o sobě nejsou lepšími, neb i když budou se zdáti něčím horším. Mají-li kdy býti požadavky individuality zastávány, je k tomu vhodnou doba nynější, kdy ještě v mnohém má se vnucená jednotvárnost doplnit. Jen v prvých krocích možno nějaký odpor klást vůči útoku. Požadavek, aby všichni ostatní lidé se nám podobali, vzrůstá se tím více, čím více je živěn. Vyčká-li odpor, až život bude přiveden skoro k jednorodnému typu, pak všechny odchylky od toho typu budou pokládány za bezbožné, nemorální, ba i protivné – a nepřírozené. Lidstvo rychle se stane neschopným pochopiti různost, odvykne-li nějaký čas ji viděti.

*Mill, J. S.: O svobodě: Praha,
„Časopis českého studentstva“ 1891, s. 86–115.*

NABÍZÍME TYTO KNIHY CEPU:

Registrace partnerství: pokrok nebo riziko?

Brož., 87 stran, 50 Kč

Václav Klaus: **Problémy českých veřejných financí**

Brož., 58 stran, 50 Kč

Václav Klaus: **Občan a obrana jeho státu**

Brož., 326 stran, 100 Kč

Marek Loužek: **Populační ekonomie**

Brož., 152 stran, 100 Kč

Mojmír Hampl: **Vyčerpání zdrojů – skvěle prodejný mýtus**

Brož., 68 stran, 50 Kč

Petr Mach: **Úskalí evropské integrace**

Brož., 96 stran, 50 Kč

Stanislava Janáčková: **Svazující integrace**

Brož., 102 stran, 50 Kč

Václav Klaus: **Co je to evropeismus**

Brož., 20 stran, 10 Kč

Knihy si můžete na dobírku objednat
telefonem (222 192 406), emailem (cep@cepin.cz)
nebo prostřednictvím internetové stránky (www.cepin.cz).
Poplatek za dobírku je 49 Kč.

OBJEDNEJTE SI NA DOBÍRKU TYTO SBORNÍKY CEPU:

Soudcokracie v ČR – fikce, nebo realita?

(Sborník č. 52/2006), Brož., 184 stran, 50 Kč

150 let od narození Sigmunda Freuda

(Sborník č. 51/2006), Brož., 128 stran, 50 Kč

Šedesát let od smrti Johna Maynarda Keynesa

(Sborník č. 50/2006), Brož., 96 stran, 50 Kč

Antidiskriminační zákon

(Sborník č. 49/2006), Brož., 96 stran, 50 Kč

Islám v Evropě – obohacení nebo nebezpečí?

(Sborník č. 48/2006), Brož., 96 stran, 50 Kč

Patnáct let od obnovení kapitalismu v naší zemi

(Sborník č. 47/2006), Brož., 184 stran, 100 Kč

Padesát let od smrti José Ortegy y Gasset

(Sborník č. 46/2006), Brož., 122 stran, 50 Kč

Přebytek obchodní bilance

(Sborník č. 45/2006), Brož., 120 stran, 50 Kč

Postdemokracie – hrozba nebo naděje?

(Sborník č. 44/2005), Brož., 88 stran, 50 Kč

Šedesát let od konce druhé světové války

(Sborník č. 43/2005), Brož., 108 stran, 50 Kč

Krach evropské ústavy

(Sborník č. 42/2005), Brož., 104 stran, 50 Kč

Sto let od narození Václava Černého

(Sborník č. 41/2005), Brož., 120 stran, 50 Kč

Sto let od narození Ayn Randové

(Sborník č. 40/2005), Brož., 96 stran, 50 Kč

Měříme správně HDP?

(Sborník č. 39/2005), Brož., 122 stran, 50 Kč

Patnáct let od 17. listopadu 1989

(Sborník č. 38/2005), Brož., 96 stran, 50 Kč

Prezidentské volby v USA

(Sborník č. 37/2005), Brož., 84 stran, 50 Kč

Velká deprese

(Sborník č. 35/2004), Brož., 108 stran, 50 Kč

Potřebuje české soudnictví reformu?

(Sborník č. 34/2004), Brož., 110 stran, 50 Kč

Mezinárodní terorismus /

90 let od sarajevského atentátu

(Sborník č. 33/2004), Brož., 92 stran, 50 Kč

Vztah církví a státu

(Sborník č. 32/2004), Brož., 152 stran, 50 Kč

Dvě stě let od smrti Immanuela Kanta

(Sborník č. 30/2004), Brož., 96 stran, 50 Kč

Českoslovenští a čeští prezidenti

(Sborník č. 23/2003), Váz., 152 stran, 100 Kč

Padesát let od smrti José Ortegy y Gasset

(Sborník č. 46/2006), Brož., 122 stran, 50 Kč

Problémy českého zemědělství

(Sborník č. 22/2003), Brož., 58 stran, 50 Kč

Povodeň a veřejné finance

(Sborník č. 20/2002), Brož., 96 stran, 50 Kč

Investiční pobídky

(Sborník č. 19/2002), Brož., 106 stran, 50 Kč

Benešovy dekrety

(Sborník č. 18/2002), Brož., 180 stran, 50 Kč

Možnosti měnové politiky a příchod eura

(Sborník č. 16/2002), Brož., 108 stran, 50 Kč

ČR, USA a terorismus

(Sborník č. 15/2002), Brož., 80 stran, 50 Kč

Frédéric Bastiat

(Sborník č. 11/2001), Brož., 105 stran, 50 Kč

Sborníky si můžete na dobírku objednat telefonem (222 192 406), emailem (cep@cepin.cz) nebo prostřednictvím internetové stránky (www.cepin.cz). Poplatek za dobírku je 49 Kč.

cep
CENTRUM

PRO EKONOMIKU A POLITIKU

CEP je českým institutem pro ekonomická a politická studia založeným na podzim roku 1998 jako občanské sdružení.

Cílem CEPu je šíření idejí svobodné společnosti a tržního hospodářství a podpora myšlenek velkých osobností liberálního myšlení.

V čele CEPu stojí správní rada, kterou tvoří
Václav Klaus, Jiří Weigl a Karel Steigerwald.

Centrum pro ekonomiku a politiku je subjektem nezávislým na politických stranách a nehodlá být od politických stran přímo či nepřímo podporováno.

Kontakt:

Centrum pro ekonomiku a politiku

Politických vězňů 10
110 00 Praha 1

tel. a fax: 222 192 406

e-mail: cep@iol.cz

www.cep.in.cz

č. účtu: 19-2304260257/0100

IČO: 68402091